

FYBCOM SEM I

INTRODUCTION TO BEHAVIOURAL ECONOMICS

अर्थशास्त्राची उत्क्रांती (EVOLUTION OF ECONOMICS)

अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धापर्यंत 'अर्थशास्त्र' हा विषय 'राजकीय अर्थम (Political Economy) म्हणूनच परिचित होता, अँडम स्मिथ यांनी सन 1776 मा आपल्या अर्थशास्त्रावरील सुप्रसिद्ध संघ 'An Inquiry into the Nature and Caus of Wealth of the Nations' (राष्ट्राच्या संपत्तीचे स्वरूप आणि कारणे) या ग्रंथ लिह अर्थशास्त्राला राज्यशास्त्रापासून वेगळे केले. म्हणूनच अँडॅम स्मिथ यांना 'अर्थशास्त्राचा जनह असे म्हटले जाते.

अर्थशास्त्र हे एक सामाजिक शास्त्र आहे. यामध्ये मानवी आर्थिक वर्तणुकीचा अभ्यास केला जातो आणि त्यासंबंधीचे सिद्धान्त मांडले जातात. विशिष्ट परिस्थितीत माणसाचे आर्थिक वर्तणूक कशी असते याचा अभ्यास करून त्याचे विश्लेषण करून निष्कर्ष काढने जातात आणि सिद्धान्त मांडले जातात. हे सिद्धान्त स्थल-काल-व्यक्तिसापेक्ष असतात या सिद्धान्तांनाच 'आर्थिक सिद्धान्त' असे म्हणतात.

अर्थशास्त्राला 'गरजांचे शास्त्र' असेही म्हटले जाते. अर्थशास्त्र हे शास्त्र आहे का? याबद्दलही मतभिन्नता असल्याचे दिसून येते. मात्र आजमितीला अर्थशास्त्राचा समावेश जगातील सर्वच शास्त्रांमध्ये होताना दिसून येतो.

अर्थशास्त्राच्या अनेक शाखा असल्या तरी मुख्यत्वेकरून 'सूक्ष्म अर्थशास्त्र आणि 'स्थूल अर्थशास्त्र' (Micro Economics and Macro Economics) या दोन प्रमुख मामान अर्थशास्त्र विभागले गेले आहे.

'सूक्ष्म' या शब्दाचा अर्थ लहान असून 'स्थूल' या शब्दाचा अर्थ समग्र असा आहे. सूक्ष्म अर्थशास्त्रात एक उपभोक्ता, एक कुटुंब किंवा एका पेढीचा अभ्यास केला जातो याउलट, स्थूल अर्थशास्त्रात संपूर्ण उपभोक्ते, संपूर्ण उद्योग असा देशपातळीवर अभ्यास केला जातो.

सूक्ष्म अर्थशास्त्राला 'किंमत सिद्धान्त' (Price Theory) तर स्थूल अर्थशास्त्राला 'उत्पन्न सिद्धान्त' (Income Theory) म्हणूनही ओळखले जाते.

अर्थशास्त्र - अर्थ आणि व्याख्या (Meaning and Definitions of Economics):

* "अमर्याद गरजा आणि मर्यादित परंतु पर्यायी उपयोगाची साधने यांचा मेळ घालण्याच्या दृष्टीने केल्या जाणाऱ्या मानवी वर्तणुकीचा अभ्यास करणारे शाल म्हणजे अर्थशास्त्र होय."

- प्रा. लिओनल रॉबिन्सन

अर्थशास्त्राची ही व्याख्या सर्वात व्यापक समजली जाते. यावरून अर्थशास्त्राच्या तीन मुख्य शाखा तयार होतात. त्या म्हणजे वर्णनात्मक अर्थशास्त्र, आर्थिक सिद्धान्त, कार्यात्मक अर्थशास्त्र होय. अर्थशास्त्र हे सतत गरजा आणि साधने यांच्यामध्ये सांगड घालण्याचा प्रयत्न करत असते.

अर्थशास्त्र हा एक प्राचीन विषय आहे, ज्याचा अभ्यास हजारो वर्षांपासून केला जात आहे. वेळेनुसार अर्थव्यवस्था आणि समाज कसे बदलले आहेत याचा अभ्यास करण्यासाठी अर्थशास्त्रज्ञांनी विविध दृष्टिकोन विकसित केले आहेत.

(अ) वर्तणूक अर्थशास्त्राचा परिचय वर्तणूक अर्थशास्त्र व्यक्ती किंवा संस्थांच्या निर्णयांवर मनोवैज्ञानिक, संज्ञानात्मक, भावनिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक घटकांच्या प्रभावांचा अभ्यास करते.

वर्तणूक अर्थशास्त्र हे प्रामुख्याने आर्थिक प्रतिनिधीच्या तर्कशुद्धतेच्या सीमांशी संबंधित आहे. वर्तणूक सिद्धान्त सामान्यतः मानसशास्त्र, मेंदू विज्ञान (न्यूरो सायन्स) आणि सूक्ष्म आर्थिक सिद्धान्तातील अंतर्दृष्टी एकत्रित करतात. वर्तणुकीच्या अर्थशास्त्राच्या अभ्यासामध्ये बाजाराचे निर्णय कसे घेतले जातात आणि जनमताला चालना देणारी यंत्रणा यांचा समावेश होतो.

(ब) वर्तणूक अर्थशास्त्राचा इतिहास आणि उत्क्रांती वर्तनवादी अर्थशास्त्राचा पाया सन 1970 च्या दशकात डॅनियल काहेनमन आणि व्हेनॉन लोमॅक्स स्मिथ या अर्थशास्त्रज्ञांनी सर्वप्रथम घातला. एखाद्या व्यक्तीची मानसिकता, त्याला असणारी मर्यादित माहिती व ज्ञान, त्याची भावनाशीलता आणि मर्यादित विवेकीपणा यांवर आधारित अनेक वास्तववादी प्रयोगातून त्यांनी अर्थशास्त्र व मानसशास्त्र यांच्या मिश्रणातून ही नवीन अभ्यासशाखा उदयास आणली. म्हणजेच या शाखेचे स्वरूप केवळ सैद्धान्तिक नसून वास्तवातील घटना, प्रयोग व उदाहरणे यांद्वारे अभ्यासले जाणार आहे. अर्थशास्त्र हे एकाच वेळी कला आणि शास्त्र या दोहोंचा संगम आहे, असे म्हटले जाते.

सुरुवातीच्या काळात ज्या वेळी मानसशास्त्र हे अभ्यासाचे एक मान्यताप्राप्त क्षेत्र नव्हते त्या वेळी नवसनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांनी त्यांच्या बहुतेक लेखनात मानसशास्त्रीय तर्काचा समावेश केला होता. अॅडम स्मिथ यांनी मानवाच्या आधुनिक वर्तणुकीचा आर्थिक निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग - नुकसान टाळणे यावर लेखन केले. अठराव्या शतकातील आणखी एक नवसनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञ जेरेमी बेन्थॅम यांनी मानसशास्त्राचा वापर करून उपयुक्ततेची संकल्पना स्पष्ट केली. इतर नवसनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञ ज्यांनी त्यांच्या कामांमध्ये मानसशास्त्रीय स्पष्टीकरण समाविष्ट केले, त्यात फ्रान्सिस एजवर्थ, विल्फ्रेडो पॅरेटो आणि आयर्विन फिशर यांचा समावेश होतो.

विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला नवसनातनवादी पंथाने अर्थशाखातून मानसशास्त्राचा नकार आणि उन्मूलन अनुभववादावर अवलंबून राहून परिभाषित केलेल्या कालावधीत आणले. हेडोनिक सिद्धान्तांमध्ये आत्मविश्वासाचा अभाव होता, ज्याने मानवी आर्थिक वर्तन समजून घेण्यासाठी एक आवश्यक पैलू म्हणून 'जास्तीतजास्त फायदा' या घटकाचा पाठपुरावा केला, हेडोनिक विश्लेषणाने मानवी वर्तनाचा अंदाज लावण्यात थोडेसे यश दर्शविले; परंतु भविष्यवाणीसाठी विश्वासार्ह श्रोत म्हणून त्याच्या व्यवहार्यतेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण केले गेले.

अर्थशास्त्रज्ञांमध्ये अशी भीतीदेखील होती की, आर्थिक सिद्धान्ताच्या रचनेत मानसशास्त्राला अवास्तव महत्त्व दिले जात आहे आणि हे समकालीन नवसनातनवादी तत्त्वापासून दूर आहे. त्यांना भीती वाटत होती की, मानवशास्त्रावर अधिक भर दिल्याने या क्षेत्रातील गणिताचे महत्त्व कमी होईल.

अर्थशास्त्राच्या अचूक भविष्यवाणी करण्याच्या क्षमतेला चालना देण्यासाठी अर्थशास्त्रज्ञ नस-शास्त्रावर आधारित सिद्धान्ताऐवजी मूर्त घटनांकडे पाहू लागले. अनेक अर्थशास्त्रज्ञांना मानसशास्त्र पुरेसे विश्वसनीय वाटत नव्हते; कारण ते एक नवीन क्षेत्र होते. सुरुवातीच्या काळात त्यास पुरेसे वैज्ञानिक मानले जात नव्हते. जरी अनेक अर्थशास्त्रज्ञांनी अर्थशास्त्रातील सकारात्मकतेबद्दल चिंता व्यक्त केली असली तरी मानसशास्त्रीय अंतर्दृष्टीवर अवलंबून असलेल्या अभ्यासाची प्रतिरूपे दुर्मीळ झाली आहेत. त्याऐवजी अर्थशास्त्रज्ञांनी मानवांना पूर्णपणे तर्कसंगत आणि स्वार्थी निर्णय घेणारे म्हणून मान्यता दिली.

1.2 अर्थशास्त्राचा आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोन (INTERDISCIPLINARY APPROACH TO ECONOMICS)

अर्थशास्त्र हा एक बहुआयामी विषय आहे, ज्यामध्ये विविध आर्थिक घटकांचा परस्पर संबंध आणि परिणामांबरोबरच मानवी वर्तणूक, सामाजिक संरचना आणि राजकीय व्यवस्था यांचा अभ्यास केला जातो. या बहुआयामीपणामुळे अर्थशास्त्राचा अभ्यास करताना केवळ पारंपरिक अर्थशास्त्रीय तत्त्वांवर अवलंबून राहणे पुरेसे नाही. अर्थव्यवस्थेचा अधिक समग्र अभ्यास करण्यासाठी विज्ञान, सामाजिक शास्त्रे, मानव्य आणि नैसर्गिक शास्त्रांसारख्या विविध क्षेत्रांमधून ज्ञान आणि दृष्टिकोन समाविष्ट करणारा आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोनाचा वापर करावा लागतो.

अर्थशास्त्रासाठी आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोनाचा उपयोग केल्याने अर्थशास्त्राच्या पारंपरिक अभ्यासपद्धतीमध्ये नवीन दृष्टिकोन, साधने आणि तंत्रे आणता येतात. यात इतर शास्त्रे आणि विषयांचा समावेश करून अधिक व्यापक, सखोल आणि वास्तवदर्शी अभ्यास केला जातो. आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोनाची सविस्तर माहिती पुढीलप्रमाणे आहे.

1. सामाजिक शास्त्रे (Social Sciences): सामाजिक शास्त्रज्ञांनी मानवी वर्तणुकीचा सखोल अभ्यास केला आहे, ज्यामुळे अर्थशास्त्रज्ञांना ग्राहकांचे निर्णय, गुंतवणूकदारांचे वर्तन आणि फर्मचे रणनीतिक निर्णय यांसारख्या गोष्टी समजून घेण्यास मदत होते. सरकार अर्थव्यवस्थेमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावते. सामाजिक शास्त्रज्ञांना राजकीय संस्था कशा कार्य करतात आणि त्या अर्थव्यवस्थेवर कसा परिणाम करतात हे समजण्यास मदत होते. समाजशास्त्र, राजकारण आणि मानसशास्त्र यांच्या सिद्धान्तांमुळे अर्थशास्त्रातील मानवी वर्तनाच्या अभ्यासाला नवे आयाम मिळतात. उदा., मानसशास्त्र आणि अर्थशास्त्राच्या संगमातून 'वर्तणूक अर्थशास्त्र' (Behavioural Economics) ही शाखा उगम पावली आहे, जी मानवी निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेतील विचार आणि भावनांचा अभ्यास करते

2. सांख्यिकी आणि गणित (Statistics and Mathematics): अर्थव्यवस्थेचे विश्लेषण समजून घेण्यासाठी सांख्यिकी आणि गणित ही अर्थशास्त्रज्ञांसाठी अत्यंत महत्त्वाची साधने आहेत. सांख्यिकी अर्थशास्त्रज्ञांना सांख्यिकी (डेटा) गोळा करण्यास, त्याचे विश्लेषण करण्यास आणि त्याचा अर्थ लावण्यास मदत करते. अर्थव्यवस्थेतील कल (Trend) आणि नमुने (Samples) ओळखण्यासाठी ते सांख्यिकीय तंत्रांचा वापर करतात.

गणितीय अर्थशास्त्रज्ञांना आर्थिक प्रतिमाने (Models) विकसित करण्यास आणि आर्थिक प्रश्नांची उत्तरे देण्यासाठी चांगले तर्क वापरण्यास मदत करते. हे प्रतिमान अर्थव्यवस्थेचे वर्तन भविष्यवाणी करण्यासाठी आणि धोरणाचा परिणाम समजून घेण्यासाठी वापरले जाऊ शकतात.

सांख्यिकी आणि गणिताची विविध तंत्रे आणि प्रतिमाने (Models) अर्थशास्त्रातील आकडेवारीच्या विश्लेषणासाठी आणि भविष्यवाणी करण्यासाठी महत्त्वाचे ठरतात. सांख्यिकी तंत्रांचा उपयोग करून आर्थिक सांख्यिकीचे विश्लेषण अधिक तर्कशुद्ध पद्धतीने करता येते.

3. भूगोल (Geography): अर्थव्यवस्था आणि भूगोल यांच्यात घनिष्ठ संबंध आहे. अर्थव्यवस्थेवर भौगोलिक घटकांचा मोठा प्रभाव पडतो. भूगोलाच्या ज्ञानाचा उपयोग क्षेत्रीय अर्थशास्त्र (Regional Economics) व शहरी अर्थशास्त्र (Urban Economics) यामध्ये होतो. यात भौगोलिक स्थळांचा अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम, औद्योगिक स्थाननिश्चिती, आंतरराष्ट्रीय व्यापार, नैसर्गिक संसाधनांचे व्यवस्थापन, स्थलांतर, नैसर्गिक संसाधनांचे वितरण, व्यापार आणि गुंतवणूक आणि नागरिकीकरणाची प्रक्रिया यांचा अभ्यास केला जातो.

4. पर्यावरण अर्थशास्त्र (Environmental Economics): पर्यावरण आणि

अर्थव्यवस्थेचा परस्परसंबंध समजून घेण्यासाठी 'पर्यावरणीय अर्थशास्त्र' या शाखेचा उदय झाला. यात नैसर्गिक संसाधनांचा वापर, पर्यावरणाचे रक्षण आणि शाश्वत विकास यांचा अभ्यास केला जातो. अर्थव्यवस्था आणि पर्यावरण यांच्यातील संबंध जटिल आणि महत्त्वाचे आहेत. मानवी आर्थिक क्रियाकलाप पर्यावरणावर लक्षणीय परिणाम करतात. शाश्वत विकास, नैसर्गिक संसाधनांचे मूल्यमापन, पर्यावरणीय न्हास आणि प्रदूषणाचे आर्थिक परिणाम, हवामान बदल, पर्यावरणीय नियमन, पर्यावरणीय कर आणि सबसिडी, नैसर्गिक संसाधनांचे व्यवस्थापन या सर्व घटकांच्या अभ्यासासाठी पर्यावरण अर्थशास्त्र महत्त्वाची भूमिका पार पाडते.

5. इतिहास (History): ऐतिहासिक घटनांचा आणि काळाच्या ओघात झालेले आर्थिक बदलांचा अभ्यास करण्यासाठी इतिहासाचा समावेश केला जातो. इतिहासाच्या अभ्यासातून आर्थिक संकटे, व्यापाराचे बदल आणि आर्थिक धोरणांचे परिणाम समजून घेता येतात. याशिवाय अर्थव्यवस्था वेळेनुसार कशी विकसित झाली आणि त्यामागे कोणते घटक होते

हे समजून घेण्यासाठी इतिहास अर्थशास्त्रज्ञांना मदत करतो. यामध्ये तांत्रिक प्रगती, राजकीय आणि सामाजिक बदल यांसारख्या गोष्टींचा समावेश होतो.

6. संगणक विज्ञान आणि तंत्रज्ञान (Computer Science and Technology) अर्थव्यवस्थेचे विश्लेषण करण्यासाठी अर्थशास्त्रज्ञ संगणक विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाचा वाढत्या प्रमाणात वापर करत आहेत. तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे अर्थशास्त्रातील प्रतिमाने (Models) आणि विश्लेषणासाठी संगणकाचा उपयोग वाढला आहे. मोठ्या सांख्यिकीचे विश्लेषण आर्थिक अंदाज, आर्थिक संशोधन, बिग डेटा, कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि मशीन लर्निंग यांचे उपयोग आर्थिक भविष्यवाणी व धोरणनिर्मितीसाठी केला जातो.

7. न्युरो-इकॉनॉमिक्स (Neuro-economics): सन 1990 च्या दशकात आंतर-विद्याशाखेत विद्वानांच्या एका गटाने आताच्या 'न्युरो-इकॉनॉमिक्स' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या या सिंथेटिक /कृत्रिम शिस्तीतील निवडक घटकांचा अभ्यास करण्यासाठी नैसर्गिक वैज्ञानिक पद्धतीचा अभ्यास करण्यास सुरुवात केली.

न्युरो-इकॉनॉमिक्स एक अशी शाखा आहे जी तंत्रज्ञान, मानसशास्त्र आणि अर्थशास्त्रातील सैद्धान्तिक आणि अनुभवात्मक साधनांना एकाच दृष्टिकोनात जोडते आर्थिक निर्णय घेण्याच्या कौशल्याची अधिक चांगली समज घेण्यासाठी हे केले गेले तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे मेंदूत क्रियाकलापांच्या विश्लेषणासाठी न्युरो-सायन्स चांगल्या पद्धती निर्माण करण्यास मदत झाली आहे.

न्युरो-इकॉनॉमिक्स पारंपरिक आर्थिक सिद्धान्तामधील अंतर भरून काढण्यास मदत करते. तर्कशुद्ध निवडीच्या सिद्धान्तावर आधारित आर्थिक निर्णय घेण्याद्वारे असे सूचित केले जाईल की, गुंतवणूकदार जोखमीचे निष्कर्ष मूल्यांकन करतील आणि तर्कसंगत पद्धतीने प्रतिक्रिया देतील. तथापि, हे एखाद्याच्या मनामध्ये चालत नाही. वर्तनात्मक अर्थशास्त्राने मानसशास्त्राच्या अनुप्रयोगाद्वारे या अडथळ्याचे उल्लंघन करण्यास मदत केली.

न्युरो-इकॉनॉमिक्स मानवी मेंदूमधील आर्थिक निर्णय आणि निरीक्षणीय घटना यांच्यातील संबंधांचा अभ्यास करते.

न्युरो-इकॉनॉमिक्स प्रायोगिक अर्थशास्त्राच्या क्षेत्राशी संबंधित आहे. मानवी विषयांच्या निवडीचा एक किंवा अधिक संच सूचित केल्या जातात तेव्हा निरीक्षणासंबंधी अभ्यास केला जातो. या विषयाद्वारे निवड करण्यापूर्वी आणि नंतरच्या संशोधकांनी शारीरिक आणि जैवरासायनिक (बायोकेमिकल) घटकांचे निरीक्षण, मोजमाप आणि रेकॉर्ड केले जाते.

न्युरो-इकॉनॉमिक्स संशोधक मेंदूच्या विविध भागात रक्तप्रवाहांचे निरीक्षण करण्यासाठी चुंबकीय अनुवाद इमेजिंग (MRI), पॉझिट्रॉन एमिशन टोनोग्राफी (PET)

यांसारख्या साधनांचा वापर करतात. न्युरो-ट्रान्समीटर आणि संप्रेरक पातळी मोजण्यासाठी रक्त आणि लाळेच्या चाचण्यादेखील केल्या जातात.

न्युरो-इकॉनॉमिक्स अभ्यासाच्या तीन प्रमुख भागात विभाजित केले जाते. ते म्हणजे - (1) अंतर्देशीय निवड (2) सामाजिक निर्णय घेणे (3) जोखीम अंतर्गत निर्णय घेणे.

8. नैतिकता आणि तत्त्वज्ञान (Ethics and Philosophy) : नैतिक आणि

लात्त्विक दृष्टिकोनातून अर्थशास्त्राच्या काही विषयांवर विचार केला जातो. यात आर्थिक न्याय, समानता आणि विकासाचे नैतिक प्रश्न यांचा समावेश आहे. आर्थिक निर्णय आणि धोरणांचे

नैतिक परिणाम काय आहेत याचा विस्तार करणे आवश्यक आहे. नैतिकता आणि तत्त्वज्ञान अर्थशास्त्रज्ञांना नैतिक मूल्यांकन, नियामक धोरण, आर्थिक न्याय, आर्थिक विकास इत्यादींबाबत मदत करते.

आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोनाचे फायदे :

- (1) आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोन अर्थव्यवस्थेचे अधिक समग्र चित्र प्रदान करते.
- (2) अर्थव्यवस्थेतील जटिल संबंध आणि परस्परसंवाद अधिक चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यास आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोन मदत करते.
- (3) अर्थशास्त्रज्ञांना नवीन कल्पना आणि दृष्टिकोन विकसित करण्यास मदत करते.
- (4) अर्थशास्त्रीय समस्यांसाठी अधिक चांगल्या आणि अधिक प्रभावी उपाय विकसित करण्यास मदत करते.
- (5) अर्थव्यवस्थेवर परिणाम करणारे विविध घटक ओळखण्यास मदत करते.
- (6) अर्थव्यवस्थेतील गुंतागुंतीचे संबंध आणि प्रस्परसंवाद समजून घेण्यास मदत करते.
- (7) अर्थशास्त्रातील अधिक व्यापक व प्रभावी धोरणे विकसित करण्यास मदत करते.
- (8) आर्थिक समस्यांच्या सोडवणुकीसाठी विविध साधने व पद्धती उपलब्ध होतात, ज्यामुळे समाजाच्या सर्वांगीण विकासाचा चालना मिळते.

1.3 अर्थशास्त्र आणि सामाजिक आर्थिक परिस्थिती (ECONOMICS AND SOCIO-ECONOMIC CONDITIONS)

अर्थशास्त्र आणि सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती या दोन परस्पर संबंधित संकल्पना आहेत, ज्यांचा एकमेकांवर प्रभाव पडतो. अर्थशास्त्र हे वस्तू व सेवांचे उत्पादन, वितरण आणि वापर यांच्याशी संबंधित अभ्यासाचे क्षेत्र आहे. सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती ही एखाद्या समाजातील लोकांच्या जीवनमानाचे वर्णन करते. यात उत्पन्न, संपत्ती, शिक्षण, आरोग्य आणि इतर सामाजिक व आर्थिक परिणामांचा समावेश आहे.

सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती म्हणजे समाजातील आर्थिक व सामाजिक घटकांची एकत्रित स्थिती होय, यामध्ये खालील घटकांचा समावेश होतो :

1. शिक्षण आणि आरोग्य चांगल्या शिक्षण आणि आरोग्य सुविधांमुळे उत्पादकता आणि जीवनमान सुधारते. सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती आणि शिक्षण व आरोग्य यांच्यातील संबंध आहे. गरीब लोकांना शिक्षण आणि आरोग्यसेवा मिळण्याची शक्यता कमी असते. त्यामुळे त्यांना निकृष्ट आरोग्य आणि कमी आयुर्मान असण्याची शक्यता जास्त असते. व्यक्तिपरत्वे त्यांच्या स्वतःचे शिक्षण आणि आरोग्य यामध्ये सुधारणा करून व त्यांच्या समुदायांमध्ये सामाजिक-आर्थिक न्यायाला प्रोत्साहन देऊन त्यांच्या जीवनाची गुणवत्ता सुधारण्यास मदत करू शकतात.

2. आर्थिक वृद्धी : आर्थिक वृद्धी म्हणजे एखाद्या देशाच्या अर्थव्यवस्थेतील उत्पादन क्षमता वाढणे; जे वस्तू आणि सेवांच्या वाढलेल्या उत्पादनातून दिसून येते. आर्थिक वृद्धीचा परिणाम केवळ उत्पन्नाच्या वाढीवर होत नाही तर त्या देशातील लोकांच्या जीवनमानावरसुद्धा होतो. जेव्हा अर्थव्यवस्थेची वृद्धी होते तेव्हा उत्पन्न आणि रोजगार वाढतो, ज्यामुळे जीवनमान सुधारते. भांडवल व गुंतवणूक; कामगार व श्रम; तंत्रज्ञान, प्रशासन आणि धोरणे; प्राकृतिक संसाधने; आंतरराष्ट्रीय व्यापार या सर्व घटकांचा आर्थिक वृद्धीवर परिणाम होतो.

3. असमानता : असमानता म्हणजे समाजातील लोकांच्या आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिस्थितीत असलेले फरक. असमानता अनेक प्रकारांची असते. उदा., उत्पन्न, संपत्ती, लिंग, शिक्षण आणि आरोग्य असमानता.

उत्पन्न आणि संपत्तीचे असमान वितरण सामाजिक अशांतता आणि गरिबीला कारणीभूत ठरू शकते. आर्थिक धोरणे, शिक्षणाची गुणवत्ता आणि उपलब्धता, आरोग्यसेवा, भू-राजकीय स्थिती, सामाजिक संरचना आणि भेदभाव या कारणांमुळे असमानता निर्माण होते. असमानतेमुळे अर्थव्यवस्थेवर समाजातील ताण, आर्थिक वृद्धीवर परिणाम, शिक्षण आणि आरोग्याच्या संधी कमी होणे, गुन्हेगार व हिंसा इत्यादी स्वरूपाचे परिणाम होतात.

असमानता कमी करणे हे केवळ आर्थिक विकासासाठीच नव्हे, तर सामाजिक स्थिरतेसाठीदेखील अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

4. सरकारी धोरणे

सरकारी धोरणे म्हणजे सरकारद्वारे आखलेले नियम, कायदे

आणि उपाययोजना; ज्यांचा उद्देश सामाजिक व आर्थिक विकास साधणे हा असतो. या धोरणांद्वारे सरकार आर्थिक वृद्धी, सामाजिक न्याय आणि समावेशी विकास सुनिश्चित करू शकते. कर, खर्च व नियमन यांसारख्या सरकारी धोरणे अर्थव्यवस्था आणि सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीवर लक्षणीय परिणाम करू शकतात.

सरकारी धोरणे आखताना सर्व घटकांचा विचार करून त्यांना संतुलित करणे आवश्यक आहे, जेणेकरून समाजातील सर्व गटांचा विकास साधता येईल.

5. शिक्षण :

लोकांच्या शिक्षणाच्या स्तरामुळे त्यांच्या आर्थिक संधी वाढतात आणि रोजगार मिळण्याची शक्यता अधिक असते. शिक्षण हे सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचे साधन आहे.

शिक्षणाचा अर्थव्यवस्थेवर, समाजावर आणि व्यक्तींवर व्यापक व दूरगामी परिणाम होतो. शिक्षणामुळे कौशल्ये आणि ज्ञान वाढते, ज्यामुळे उत्पादन क्षमतेत वाढ होते आणि रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात. उच्च शिक्षण आणि व्यावसायिक प्रशिक्षणामुळे लोक अधिक चांगले रोजगार मिळवू शकतात. याशिवाय शिक्षणामुळे व्यक्तींना चांगल्या उत्पन्नाच्या संधी मिळतात, ज्यामुळे त्यांच्या जीवनमानात सुधारणा होते आणि गरिबी कमी होऊ शकते.

शिक्षणामुळे लोकांना त्यांचे अधिकार व जबाबदाऱ्या यांबद्दल जागरूकता मिळते, ज्यामुळे लोकशाही सशक्त होते,

6. आरोग्य:

चांगल्या आरोग्यसेवा उपलब्ध असल्यास लोकांचे आरोग्य सुधारते, ज्यामुळे ते आर्थिकदृष्ट्या अधिक उत्पादक होऊ शकतात. आरोग्य हे समाजाच्या आणि अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे. चांगले आरोग्य केवळ व्यक्तींच्या जीवनमानाची पातळी उंचावण्याबरोबरच सामाजिक व आर्थिक स्थिरतेलाही चालना देते.

7. आवास :

चांगल्या आणि सुरक्षित निवासामुळे लोकांच्या जीवनमानाची गुणवत्ता सुधारते आणि त्यांच्या आर्थिक स्थितीवर सकारात्मक परिणाम होतो. आवास/निवासस्थान हे सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीचा एक महत्त्वाचा घटक आहे. योग्य व परवडणारे आवास लोकांच्या जीवनमानात सुधारणा घडवून आणते आणि समाजाच्या व अर्थव्यवस्थेच्या विकासात मोलाचे योगदान देते.

8. सामाजिक सुरक्षा

सामाजिक सुरक्षेचा सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीच्या अर्थव्यवस्थेवर मोठा प्रभाव असतो. सुरक्षित आणि स्थिर समाज तयार करण्यासाठी सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीच्या विविध घटकांना प्रभावित करते. सरकारद्वारे दिल्या जाणाऱ्या आर्थिक साहाय्याने गरीब आणि वंचित लोकांना आधार मिळतो, ज्यामुळे त्यांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा होऊ शकते.

1.3.1 अर्थशास्त्र आणि राज्यशास्त्र (राज्याची भूमिका)

[Economics and Political Science (The Role of the State)]

अर्थशास्त्र हे वस्तू व सेवांचे उत्पादन, वितरण आणि वापर यांच्या अभ्यासाशी संबंधित आहे तर राज्यशास्त्र हे राजकीय व्यवस्था, सरकारे आणि त्यांच्या धोरणांच्या अभ्यासाशी संबंधित आहे. अर्थशास्त्र आणि राज्यशास्त्र ही दोन्ही क्षेत्रे एकमेकांशी जोडली गेली आहेत.

आधुनिक युग लोककल्याणकारी युग आहे. राज्याच्या पारंपरिक कार्यांनी (सुरक्षा, पोलीस आणि न्याय) लोकप्रशासनाचा उद्देश पूर्ण होऊ शकत नाही, औद्योगिक क्रांती आणि त्याच्या परिणामामुळे राज्यासमोर अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. कामगारांच्या कामाच्या वेळेचे व्यवस्थापन व परिस्थितीला नियंत्रित करून त्यांच्या सुरक्षा हेतू आर्थिक व औद्योगिक क्षेत्रात राज्याचा हस्तक्षेप वाढत आहे. राज्याने स्वदेशी उद्योगांना सुरक्षित करून विदेशी व्यापाराला चालना देण्याचे निर्णय घेतले.

सरकारने बरेच सार्वजनिक उद्योग चालू केले. परिणामी, राज्यशास्त्राचा अर्थशास्त्राशी घनिष्ट संबंध प्रस्थापित झाले, राष्ट्राच्या आर्थिक वातावरणाचा लोकप्रशासनाच्या स्वरूप, संघटन व कार्यप्रक्रियांवर सखोल प्रभाव पडत असतो. तसेच लोकप्रशासनाचा राष्ट्राच्या या आर्थिक वातावरणावरही प्रभाव पडताना दिसतो, अर्थव्यवस्था ही सामाजिक व्यवस्थेची उपव्यवस्था असते, अर्थव्यवस्था ही संपूर्ण उत्पादन प्रक्रियेशी निगडित असून त्यामध्ये उत्पादनाचे सर्व घटक व साधने, भूभाग, श्रम, भांडवल, उद्योजक, ग्राहक, उपभोक्ते यांचा समावेश होतो, त्यामुळे अर्थव्यवस्था लोकप्रशासनाशी अनेक पद्धतीने जोडली गेली आहे. प्रशासन हा धोरणांची अंमलबजावणी करतो तर आर्थिक घटक हा सार्वजनिक धोरणाचा महत्त्वपूर्ण घटक आहे.

लोकप्रशासनामध्ये आर्थिक परिस्थितीचे ज्ञान असणे अत्यंत आवश्यक आहे. राज्याच्या कार्यक्षेत्रात व्यापकता निर्माण झाली आहे. योजनांच्या निर्माणासाठी आणि त्यांच्या अंमलबजावणीसाठी जनतेच्या आर्थिक स्थितीचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे. कर व करसवलत आणि त्याची लोकप्रियता व सरकारचे भवितव्य यासंबंधी ज्ञान प्रशासनाकडे असणे गरजेचे असते.

राज्याच्या कल्याणकारी धोरणामुळे प्रशासनास आर्थिक क्षेत्रात हस्तक्षेप करणे अनिवार्य झाले आहे. लोककल्याणासाठी सरकारकडून अनेक योजना बनविल्या जातात, ज्यांचा उद्देश आर्थिक समृद्धी प्राप्त करणे हा असतो. आधारभूत मूल्यांचे निर्धारण व नियंत्रण सरकारला करावे लागते. रेशन, बँकिंग, विमा या क्षेत्राचे संचलन सरकार करते. या कार्याच्या अंमलबजावणीसाठी पात्र प्रशासकांची गरज असते. अंतिमतः वित्तीय योजना व आर्थिक प्रक्रियेचे यश प्रशासनावर अवलंबून असते. त्यामुळे आज प्रशासन लोककल्याण धोरणाशी कार्यान्वित आहे. परिणामी, आज आर्थिक प्रशासन व वित्तीय प्रशासन हे लोकप्रशासनाचा एक प्रमुख अंग बनले आहे. लोकप्रशासनाचा संबंध राष्ट्रीयीकरण,

उत्पादन, नियोजन आणि वितरण इत्यादी व्यवस्थेशी जोडला गेला आहे

समाजवादी विचारधारेमुळे लोकप्रशासन आणि अर्थशास्त्र यांचे संबंध अधिक जवळ आले आहेत. समाजवादी विचारधारेने उद्योगधंद्याच्या राष्ट्रीयीकरणास प्रोत्साहन दिले.

सैलर्स या विद्वानाच्या मते, समाजवादाचा तात्पर्य अशा प्रजासत्ताक आंदोलनाशी आहे, ज्याचा उद्देश समाजाच्या एका अशा आर्थिक व्यवस्थेला प्राप्त करावयाचे आहे; जो अधिकतम न्याय आणि स्वातंत्र्य प्रदान करेल. अर्थव्यवस्था खरेतर विविध प्रकारच्या असू शकतात. सरंजामशाही, भांडवलशाही, समाजवादी किंवा मिश्र असू शकतात; ज्याच्या आधारे वेगवेगळी शासनव्यवस्था असतात. परंतु कोणत्याही प्रकारची अर्थव्यवस्था किंवा शासनव्यवस्था असली तरी लोकप्रशासन व्यवस्था ही अनिवार्य असते.

राजकीय अर्थशास्त्र (Political Economics)

व्यापार, विनिमय, पैसा आणि कर यांचे नियमन करण्यासाठी सरकारने केलेली उपाययोजना म्हणजे राजकीय अर्थशास्त्र होय. यास 'आर्थिक धोरण असेही म्हटले जाते. 'आर्थिक धोरण' या संज्ञेला आर्थिक प्रश्नांच्या अभ्यासासाठी वापरले जाऊ लागले.

राजकीय अर्थशास्त्र ही संकल्पना अठराव्या शतकातील फ्रान्स आणि इंग्लंड या देशांच्या सुवर्णकाळाशी जोडलेली आहे. प्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ अँड्रॅम स्मिथ यांनी त्यांच्या सन 1776 मध्ये प्रकाशित झालेल्या 'Wealth of Nation' (राष्ट्राची संपत्ती) या ग्रंथामधून राजकीय अर्थकारणाकडे अर्थशास्त्रातील नवीन शाखा म्हणून पाहिले. समाजशास्त्रामध्ये या संकल्पनेच्या आधारे सामाजिक, नैतिक, ऐतिहासिक या मुद्द्यांना जोडण्यात आले.

राजकीय अर्थशास्त्र हे उत्पादन, अतिरिक्त मूल्य, नियंत्रण, रोजगार, व्यापारी या घटकांशी संबंधित आहे. राजकीय अर्थकारण एक मान्यताप्राप्त शैक्षणिक व्यवसाय बनला आणि त्याला एक विज्ञान मानले जाऊ लागले, स्कॉटिश विद्यापीठामध्ये ही संज्ञा सामान्यतः अर्थशास्त्र म्हणून वापरली जाते.

प्रसिद्ध तत्त्वज्ञ विल्यम स्टॅन्ली जेव्हन्स आणि प्रसिद्ध अर्थतज्ज्ञ आल्फ्रेड मार्शल यांनी एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस अर्थशास्त्रासाठी 'राजकीय अर्थशास्त्र' हा शब्द वापरला; मात्र रॉबिन्सनसारख्या अभ्यासकांनी राजकीय व आर्थिक या दोघांमध्ये फरक केला. या दोघांमधील भिन्नता मार्क्सवादाच्या इतिहासाशी संबंधित आहे.

एंगेल्स यांनी त्यांच्या 'Outlines of a Critic of Political Economy' या लेखातून असे मत मांडले की, नवीन आर्थिक विचार हे अँड्रॅम स्मिथपासून सुरू झालेली स्पर्धा आणि मुक्त व्यापाराला अनुकूलता येथून सुरू झाले आहे; परंतु त्यांनी खाजगी संपत्तीवर प्रश्न केले नाहीत. त्यामुळे भांडवलशाहीचे सामाजिक व आर्थिक दुष्परिणाम निर्माण झाले.

प्रसिद्ध अर्थतज्ज्ञ कार्ल मार्क्स यांनी त्यांच्या 'Contribution to a Critic of Political Economy' या ग्रंथामधून या संज्ञेला अधिक विस्ताराने मांडून तिला नवीन अर्थ देण्याचा प्रयत्न केला.

कार्ल मार्क्स, मॅक्स वेबर, एमिल दुरखीम यांसारख्या समाजशास्त्रज्ञांनी अर्थकारणापासून फारकत घेऊन सामाजिक जीवनातील व्यवहार अभ्यासणे, हे आधुनिकतेच्या स्वरूपाला आणि भांडवली उत्पादनाला समजून घेण्यासाठी कठीण ठरू शकते हे दाखविले. राजकीयतेतून केवळ भौतिक जीवनाचाच दृष्टिकोन मिळू शकतो असे नाही तर अस्मिता, संस्कृती यांसारखे इतर दृष्टिकोनही मिळू शकतात. वस्तुतः राजकीय अर्थकारण वैयक्तिक आणि सामुदायिक जीवनातील गुंतागुंत निर्देशित करू शकते. यामुळे आपल्याला ऐतिहासिक घटनांचा सहसंबंध तपासून त्याचा संदर्भ वैयक्तिक जीवनाला जोडता येऊ शकतो.

राजकीय अर्थशास्त्र हा असा दृष्टिकोन आहे की, जो राजकीय आणि आर्थिक अशा दोन्ही घटकांच्या आंतरसंबंधांचा अभ्यास करतो. हे आंतरसंबंध तपासताना राजकीय घटकांचा अर्थकारणावर होणारा प्रभाव अशा एकांगी स्वरूपात विश्लेषण केले जात नाही तर या दोन्ही घटकांचा एकमेकांवर पडणारा प्रभाव आणि त्यातील गुंतागुंत अभ्यासण्याचे राजकीय अर्थकारण कार्य करत असते. राजकीय अर्थकारणामध्ये प्रत्येक राजकीय घटनेचा परिणाम अर्थकारणातून कसा प्रस्तुत होतो व ती घटना घडण्यासाठी आर्थिक क्रिया, व्यवहार कसे संचलित करत असतात यांबाबत सूक्ष्म व्यवहारांच्या अध्ययनाचा समावेश होतो.

राजकीय अर्थकारणाचा एकमेकांवर असणाऱ्या प्रभावांबरोबरच या दोन्ही घटकांतील गुंतागुंतही महत्त्वाची आहे. मानवी जीवनातील दैनंदिन व्यवहार हे सत्ताकारण, अर्थकारण, समाजकारण इत्यादींच्या सहमतीतून घडत असतात. दैनंदिन जीवनातील व्यवहारांची जडणघडण राजकीय अर्थकारणाची प्रक्रिया असते, समाजशास्त्रज्ञाने या संकल्पनेकडे सर्वव्यापी दृष्टिकोनातून पाहिले आहे. कुटुंब, आप्तव्यवस्था, जात, वर्ग, लिंगभाव या घटकांना एकत्रितपणे तपासण्यासाठी व त्यातील सूक्ष्म ज्ञान मिळविण्यासाठी हा दृष्टिकोन महत्त्वाचा ठरतो.

राजकीय अर्थशास्त्र ही संकल्पना एकमेकांच्या परस्परस्नेही नातेसंबंधातून निर्माण झाली आहे. त्यामुळे ही संकल्पना सैद्धान्तिक अवकाश निर्माण करते आणि या अवकाशातून दोन्ही संकल्पनांमधील संबंध स्पष्ट होतो. राजकीय अर्थकारणामुळे राजकीय आणि आर्थिक अशा दोन्ही क्षेत्रांतील गुंतागुंत व सहसंबंध समजण्यास मदत होते. राजकीय अर्थकारण हे दृष्टिकोन, संकल्पना आणि पद्धती अशा तीनही घटकांचे एकत्रीकरण आहे. त्यामुळे सामाजिक व राजकीय घटनांची माहिती मिळविण्यासाठी व त्यांचे विश्लेषण करण्यासाठी 'राजकीय अर्थकारण' ही संकल्पना महत्त्वाची ठरते. यातून आर्थिक, सामाजिक व राजकीय घटकांमधील एकमेकांवरील प्रभाव आणि वेगवेगळ्या संस्थांवर याचा होणारा परिणाम यांबाबत माहिती मिळत असते. राजकीय अर्थकारणामुळे आंतरविद्याशाखीय संवाद साधला जातो व त्यातून महत्त्वाचे विश्लेषण बाहेर येते.

समाजशास्त्रामध्ये 'राजकीय अर्थकारण' या दृष्टिकोनाचा वापर सन 1970 नंतर मोठ्या प्रमाणावर होऊ लागला. राजकीय अर्थकारण या दृष्टिकोनाचा वापर करणारे समाजशास्त्रज्ञ सुरुवातीला बृहत् (Macro) पातळीवर आणि राज्यसंस्थेच्या भूमिकेच्या संदर्भात वापर करत. सन 1980 नंतर मात्र भांडवलशाहीतील उत्पादनप्रणाली, तिचे प्रारूप, आधुनिक समाजातील भांडवलशाहीतील विविधता, अविकसित राष्ट्रातील विकासाची गती या सर्वांसाठी 'राजकीय अर्थकारण' या संकल्पनेचा वापर करण्यात आला.

सुरुवातीला औद्योगिक क्षेत्रातील अभ्यासासाठी व त्याचा समाजावरील परिणाम अभ्यासण्यासाठी हा दृष्टिकोन महत्त्वाचा ठरला. आधुनिकीकरणाची प्रक्रिया अभ्यासण्यासाठी या दृष्टिकोनाचा उपयोग केला जाऊ लागला.

1.3.2 अर्थशास्त्र आणि प्रशासन (Economics and Administration)

अर्थशास्त्र आणि प्रशासन हे दोन अत्यंत महत्त्वाचे क्षेत्र आहेत, जे समाजाच्या कार्यप्रणालीमध्ये अविभाज्य भूमिका बजावतात. अर्थशास्त्र हे वस्तू व सेवांचे उत्पादन, वितरण आणि वापर यांच्या अभ्यासावर केंद्रित आहे तर प्रशासन हे संस्था आणि संघटनांच्या व्यवस्थापन व नियंत्रणावर केंद्रित आहे.

व्यवस्थापन आणि संघटनेच्या कार्यक्षमतेसाठी आवश्यक असलेल्या क्रियांची आणि धोरणांची अंमलबजावणी करणे म्हणजे प्रशासन होय.

प्रशासनात अनेक स्तर आणि विभाग असतात :

(1) सार्वजनिक प्रशासन (Public Administration) : सार्वजनिक प्रशासनात सरकारी धोरणे व कार्यक्रमांची अंमलबजावणी, जनतेच्या सेवांचे व्यवस्थापन, सामाजिक न्यायाची पूर्तता यांचा समावेश होतो.

(2) खाजगी प्रशासन (Private Administration): खाजगी प्रशासनात कंपनी आणि व्यवसाय यांच्या व्यवस्थापनातील धोरणे व प्रक्रियांचा समावेश होतो.

दोन्ही क्षेत्रांमध्ये प्रभावी धोरणनिर्मिती, संसाधनांचे योग्य व्यवस्थापन आणि उत्तम कार्यक्षमतेसाठी तज्ज्ञांची आवश्यकता असते.

अर्थशास्त्र आणि प्रशासन हे विषय परस्परांशी संबंधित असून एकमेकांच्या पूर्ततेसाठी कार्य करतात. उदाहरणार्थ, आर्थिक धोरणांच्या अंमलबजावणीसाठी प्रभावी प्रशासन आवश्यक आहे तर प्रशासकीय धोरण आर्थिक विकासाला चालना देण्यासाठी महत्त्वाचे ठरते.

अर्थशास्त्र आणि प्रशासन हे दोन्ही क्षेत्र जरी वेगवेगळे दिसत असले तरी ते एकमेकांशी संबंधित आहेत. अर्थशास्त्र हे संसाधनांचे वाटप आणि वापर यांच्याशी संबंधित आहे तर प्रशासन हे लोकांच्या गटांचे व्यवस्थापन आणि नियंत्रण यांच्याशी संबंधित आहे.

अर्थशास्त्राचा प्रशासनावर प्रभाव (Impact of Economics on Administration):

(1) संसाधन वाटप अर्थशास्त्रीय तत्त्वे प्रशासकांना मर्यादित संसाधने कार्यक्षम आणि प्रभावीपणे कशी वाटप करावीत यात मदत करतात. अंदाजपत्रक तयार करणे, कर निश्चित करणे आणि सार्वजनिक वस्तू व सेवांचे वितरण यांसारख्या निर्णयांमध्ये संसाधन महत्त्वपूर्ण आहे.

(2) कार्यक्षमता : अर्थशास्त्रीय विश्लेषण प्रशासकांना कार्यक्षमता सुधारण्यास आणि अपव्यय कमी करण्यास मदत करते. प्रक्रिया सुव्यवस्थित करणे, प्रोत्साहन रचना तयार करणे व कामगिरीचे मूल्यांकन करणे यांसारख्या उपक्रमांमध्ये कार्यक्षमता उपयुक्त ठरू शकते.

(3) धोरण विश्लेषण अर्थशास्त्रीय प्रतिमान हे प्रशासकांना धोरणांचे संभाव्य परिणाम समजून घेण्यास आणि सर्वोत्तम प्रभावी पर्याय निवडण्यास मदत करतात. शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि पायाभूत सुविधा यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये धोरण तयार करताना धोरण विश्लेषण महत्त्वपूर्ण ठरते.

प्रशासनाचा अर्थशास्त्रावर प्रभाव :

(1) सांख्यिकी गोळा करणे आणि विश्लेषण करणे प्रशासक अर्थशास्त्रज्ञांना आवश्यक सांख्यिकी गोळा करण्यास आणि विश्लेषण करण्यास मदत करतात. यात सर्वेक्षणे करणे, नोंदी ठेवणे व सामाजिक-आर्थिक कल (Trend) मागोवा ठेवणे यांचा समावेश होतो.

(2) अर्थशास्त्रीय सिद्धान्तांची अंमलबजावणी प्रशासक अर्थशास्त्रीय सिद्धान्तांची अंमलबजावणी करण्यासाठी आणि त्यांचा वास्तविक जगातील परिणामांचे मूल्यांकन करण्यासाठी जबाबदार असतात. यात कर सुधारणा, नियामक सुधारणा आणि सामाजिक कार्यक्रम राबविणे यांचा समावेश होतो.

(3) आर्थिक धोरणांवर सल्ला प्रशासक अर्थशास्त्रीय सल्लागारांची भूमिका बजावू शकतात आणि सरकार व व्यवसायांना आर्थिक धोरणांवर सल्ला देऊ शकतात. यात मुद्रा धोरण, वित्तीय नियमन आणि व्यापार धोरण यांसारख्या विषयांचा समावेश होतो.

अर्थशास्त्र आणि प्रशासन हे एकमेकांना पूरक असणारी दोन क्षेत्रे आहेत.

अर्थशास्त्रीय तत्त्वे प्रशासकांना अधिक कार्यक्षम व प्रभावी निर्णय घेण्यास मदत करतात तर प्रशासक अर्थशास्त्रज्ञांना सांख्यिकी आणि वास्तविक जगतातील अनुभव प्रदान करतात. चांगल्या शासनासाठी आणि समृद्ध अर्थव्यवस्थेसाठी दोन्ही क्षेत्रांमधील सहकार्य आवश्यक आहे.

1.3.4 अर्थशास्त्र आणि नीतिशास्त्र (Economics and Ethics)

अर्थशास्त्र हे नीतिशास्त्र आणि तर्कशुद्धतेचा सिद्धान्त या दोन्हींशी जोडलेले आहे. अर्थशास्त्रामध्ये निर्माण केलेल्या संकल्पना व आर्थिक समस्यांचे निवारण यामध्ये नैतिक तत्त्वज्ञानाला महत्त्व दिले आहे.

नीतिशास्त्र ही तत्त्वज्ञानाची एक शाखा आहे, जी नैतिकता आणि नैतिकतेचा अभ्यास करते. यात चांगले किंवा वाईट, योग्य किंवा अयोग्य, न्याय किंवा अन्याय, गुण आणि दोष यांसारख्या बाबींचा शोध घेतला जातो. नीतिशास्त्राला 'नैतिक तत्त्वज्ञान' असेही म्हणतात.

नीतिशास्त्राचे महत्त्व :

नीतिशास्त्र हे आर्थिक निर्णय घेताना मार्गदर्शन करते.

नीतिशास्त्र आपल्याला खालील गोष्टींमध्ये मदत करते :

- (1) नैतिक निर्णय घेणे दैनंदिन जीवनात व्यक्ती अनेक निर्णय घेत असतो आणि त्यापैकी काही निर्णय नैतिकदृष्ट्या महत्त्वाच्या असतात. नीतिशास्त्र आपल्याला हे निर्णय घेण्यासाठी तत्त्वे आणि चौकट प्रदान करते.
- (2) चांगले आणि वाईट समजून घेणे नीतिशास्त्र आपल्याला चांगले आणि वाईट यांच्यातील फरक काय आहे हे समजण्यास मदत करते.
- (3) न्याय आणि समानतेसाठी लढा देणे नीतिशास्त्र आपल्याला अन्याय आणि असमानतेविरुद्ध लढण्यासाठी प्रेरित करते आणि एक अधिक न्याय्य व समाजात समानता निर्माण करण्यासाठी प्रयत्न करण्यास प्रोत्साहित करते.
- (4) इतरांशी आदराने वागणे नीतिशास्त्र आपल्याला इतरांशी आदराने आणि सहानुभूतीने वागण्यास शिकविते.
- (5) चांगले नागरिक बनणे नीतिशास्त्र आपल्याला कायदे आणि नियम पाळणारे आणि आपल्या समुदायात योगदान देणारे चांगले नागरिक बनण्यास मदत करते

आर्थिक जीवनाच्या जगात नैतिकता आणि नैतिक परिणाम करणारे निर्णय लोकांना सतत भोगावे लागत आहेत. लोक हे निर्णय कसे घेतात आणि या निर्णयांचे समाजावर होणारे परिणाम कसे पाहतात हे एका व्यक्तीपासून दुसऱ्या व्यक्तींमध्ये मोठ्या प्रमाणात बदलू शकते. यातील काही निर्णयांमध्ये कामगारांचे शोषण करणाऱ्या कारखान्यांमध्ये बनविलेल्या वस्तू खरेदी कराव्यात की नाही, इतर देशांमधील लोकांना मदत करण्यासाठी किती आर्थिक संसाधनांची तरतूद करावी आणि व्यवसाय मिळविण्यासाठी खोट्या किंवा दिशाभूल करणाऱ्या जाहिराती चालविणे नैतिक आहे की नाही याचा समावेश होतो.

आर्थिक जीवनात नैतिकता का महत्त्वाची आहे आणि ती उर्वरित जगाशी कशी संबंधित आहे याचा शोध या नोंदीतून घेतला जातो.

नैतिक अर्थशास्त्र (Ethic Economics)

नैतिक अर्थशास्त्र हा शब्द अनेक विचारसरणींना लागू झाला आहे. त्याच्या व्यापक अर्थाने याला सामान्यतः 'राजकीय अर्थव्यवस्था' म्हणून संबोधले जाते.

व्यक्ती आणि समाज त्यांच्या गरजा व गरजा पूर्ण करण्यासाठी संसाधनांचे वाटप कसे करतात याच्याशी राजकीय अर्थव्यवस्थेचा संबंध आहे. उत्पादन, उपभोग, व्यापार, वितरण आणि आर्थिक वाढ यांच्याशी संबंधित आहे. यात सरकारी धोरण (करआकारणी), आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि वित्त (विनिमय दर), दारिद्र्य (कल्याण) आणि इतर विषयांशी संबंधित मुद्द्यांचाही समावेश होतो.

नैतिक अर्थशास्त्राचे फायदे आर्थिक नैतिकता महत्त्वाची असण्याची अनेक कारणे आहेत. सर्वात स्पष्ट म्हणजे अनैतिक आर्थिक प्रथा समाजाला हानी पोहोचवितात. लोकांना इजा पोहोचवून व मानवी नातेसंबंधांना हानी पोहोचवून समृद्धीला धक्का लावू शकतात. परंतु आणखी एक कारण आहे की, नैतिक अर्थशास्त्र व्यवसायासाठी चांगले असू शकते.

मजबूत कॉर्पोरेट सोशल रिस्पॉन्सिबिलिटी (CSR) रेकॉर्ड असलेल्या कंपनीच्या बऱ्याचदा नफा, उत्पादकता व कार्यक्षमतेच्या बाबतीत त्यांच्या प्रतिस्पर्धींना मागे टाकतात. जर आपण त्याबद्दल विचार केला तर ते अर्थपूर्ण आहे लोक त्यांच्यावर विश्वास असलेल्या कंपनीकडून खरेदी करण्याची शक्यता जास्त असते आणि आम्ही नैतिकतेने कार्य करणाऱ्या कंपन्यांवर विश्वास ठेवतो. कर्मचाऱ्यांना चांगली वागणूक देणाऱ्या कंपन्यादेखील उलाढालीचे दर कमी अनुभवतात, ज्यामुळे भरती आणि प्रशिक्षण खर्च यांवर पैसे वाचतात.

ज्या ग्राहकांचा असा विश्वास आहे की, कंपनी त्यांना योग्य वागणूक देतात ते क्या उत्पादनावर आदर न मानणाऱ्यांपेक्षा जास्त पैसे खर्च करतात.

1.4 मूलभूत आर्थिक समस्या/प्रश्न (BASIC ECONOMIC PROBLEMS)

प्रत्येक अर्थव्यवस्थेला काही मूलभूत समस्या भेडसावत असतात. अर्थव्यवस्थेचे स्वरू कोणतेही असले तरी त्या समस्या अर्थव्यवस्थेला सोडवाव्याच लागतात. अर्थव्यवस्थेतील संसाधनाची वाटणी स्पर्धाशील उपयोगात कशी करावी, यामधून या समस्या निर्माण होत असतात. कारण संसाधने मर्यादित असतात, परंतु मानवाच्या गरजा असंख्य असतात त्या गरजा महत्तमपणे कशा पूर्ण होतील या दृष्टिकोनातून अर्थव्यवस्थेचा प्रयत्न होत असतो.

प्रा. फ्रँक एच. नाइट (Frank H. Knight) यांनी आपल्या 'आर्थिक संघटन (Economic Organisation) या पुस्तकात एकमेकांशी संबंधित अशा पाच समस्यांमध्येचे आर्थिक समस्या वर्गीकृत केल्या आहेत. प्रत्येक अर्थव्यवस्थेला या समस्या सोडविण्यासाठी आपली स्वतःची पद्धती तयार करावी लागते.

व्याख्या : "व्यक्ती अथवा समाजाच्या अमर्यादित गरजा आणि साधनांची दुर्मिळता

यांचा मेळ घालताना निर्माण होणारे प्रश्न किंवा समस्या म्हणजे मूलभूत आर्थिक प्रश्न होय." जेव्हा मर्यादित साधने आणि अमर्यादित गरजा यांच्यामध्ये परस्पर अनुरूपता नसते: तेव्हा त्याचा परिणाम म्हणून मूलभूत आर्थिक समस्या निर्माण होतात. यालाच अर्थशास्त्रज्ञ 'दुर्मिळतेचा' संदर्भ देतात.

अर्थव्यवस्थेला भेडसावणाऱ्या मूलभूत आर्थिक समस्या/प्रश्न पुढीलप्रमाणे :

(1) कोणत्या वस्तूचे उत्पादन करावयाचे ? (What to Produce?):

अर्थव्यवस्थेतील मर्यादित साधने लक्षात घेता अर्थव्यवस्थेला पहिली समस्या निर्माण होते ती म्हणजे उत्पादनाची रचना निश्चित करणे. संसाधनांचा उपयोग वेगवेगळ्या वस्तूंच्या उत्पादनासाठी करता येतो. त्यांपैकी कोणत्या वस्तूंच्या उत्पादनासाठी या साधनांचा वापर करावा असा प्रश्न निर्माण होतो. या प्रश्नाचे आपण सहजपणे असे उत्तर देतो की, ज्या वस्तूंच्या उत्पादनातून समाजाचे हित किंवा कल्याण अधिक होईल त्या वस्तूचे उत्पादन प्रथम करावे, त्यानंतर क्रमाक्रमाने इतर वस्तूंचे उत्पादन करावे. समाजामध्ये उत्पादनाची रचना ठरविणारे घटक दोन प्रकारे सांगता येतात. एक म्हणजे, तंत्रज्ञान, यालाच आपण 'आदान-प्रदान सहगुणक' असे म्हणतो आणि दुसरा घटक म्हणजे उपभोक्त्यांच्या आवडीनिवडी की, ज्या वस्तूंच्या किमती ठरवित असतात.

अर्थव्यवस्थेतील साधने मर्यादित असतात. त्यांचा उपयोग वस्तूंच्या उत्पादनासाठी अशा पद्धतीने करावा की, जेणेकरून उत्पादन खर्च किमान राहिल व समाजासाठी जास्तीतजास्त वस्तूचे उत्पादन होईल. यामध्ये उत्पादन तंत्राची भूमिका महत्त्वाची असते. कारण त्यावरच उत्पादन खर्च अवलंबून असतात. खाजगी साहस पद्धतीमध्ये किंवा निर्हस्तक्षेप अर्थव्यवस्थेत उत्पादनाची रचना सीमांत प्रतिस्थापन दराच्या समानतेवर अवलंबून असते.

जर अर्थव्यवस्थेतील उपलब्ध तंत्रज्ञानात बदल होत असेल किंवा उपभोक्त्यांची पसंती बदलत असेल तर सीमांत प्रतिस्थापन दरात बदल होईल. त्यावरून कोणत्या वस्तूचे उत्पादन अधिक करावे किंवा कोणत्या वस्तूचे उत्पादन कमी करावे हे लक्षात येते. दुसऱ्या भाषेत सांगायचे झाल्यास, ज्या वस्तूचे उत्पादन किमान खर्चात होते त्या वस्तूचे उत्पादन केले जाईल. तसेच ज्या वस्तूंना अधिक किमती मिळतील (ग्राहकांची पसंती वाढल्यामुळे) त्या वस्तूंच्या उत्पादनाचा प्रयत्न उत्पादक करतील आणि त्या वस्तूंच्या उत्पादनासाठी उत्पादन साधनांचा वापर केला जाईल. उत्पादन साधनांच्या उपलब्धतेत बदल होत असेल तर अशा वेळेस त्यांचेदेखील पुनर्वाटप केले जाईल, हे पुनर्वाटप त्यांच्या तुलनात्मक किमतीवर अवलंबून असेल आणि या पुनर्वाटपावर कोणत्या वस्तूचे आणि किती प्रमाणात उत्पादन होईल हे अवलंबून असते.

(2) उत्पादन कसे करायचे ? (How to Produce?):

यालाच 'उत्पादनाचे संघटन' असे म्हटले जाते. उपभोक्त्यांच्या पसंतीनुसार कोणत्या वस्तूचे किती प्रमाणात उत्पादन करायचे हे ठरल्यानंतर म्हणजे पहिली समस्या सुटल्यानंतर व्यवसायसंस्थांना उत्पादन साधनांची वाटणी आणि उत्पादन पद्धती कोणती हे ठरवावे लागते. यासाठी उत्पादन घटकांच्या तुलनात्मक किमती आणि त्यांच्या साहाय्याने होऊ शकणारे उत्पादन याचा विचार करून उत्पादक निर्णय घेत असतात. यालाच आपण 'उत्पादन तंत्राच्या निवडीची समस्या' असे म्हणतो. उदा., कापड हातमागावर किंवा यंत्रमागावर तयार केले जाऊ शकते. उद्योगसंस्थेला विशिष्ट प्रमाणात उत्पादन करण्यासाठी उत्पादन व्यवस्थेत कार्यक्षमता आणावी लागते. म्हणजे उत्पादन खर्च किमान करून

उत्पादन महत्तम करावे लागते, तेव्हाच त्याला मिळणारा नफा महत्तम होईल.

उत्पादन घटकांच्या किमती त्यांच्या उपलब्धतेवर अवलंबून असतात. देशात काही घटक मुबलक असतात तर काहींची टंचाई असते. जे मुबलक असतात त्यांच्या किमती कमी राहतील आणि ज्यांची टंचाई असेल त्यांच्या किमती अधिक राहतील. उदा., भारतात श्रम मुबलक तर भांडवल मर्यादित आहे. त्यामुळे वेतनदर कमी व व्याजदर अधिक राहतील. म्हणून भारतात अशा वस्तूचे उत्पादन केले जाईल की ज्यांच्या उत्पादनासाठी श्रमाचा वापर अधिक केला जातो. म्हणून भारतात श्रमप्रधान उत्पादन तंत्राच्या साहाय्याने तयार केल्या जाणाऱ्या वस्तूचे उत्पादन केले जाईल. जर कापडाचे उत्पादन करायचे असेल तर हातमागाचा वापर अधिक तर यंत्रमागाचा वापर कमी केला जाईल.

(3) उत्पादनाचे वाटप कसे करायचे ?:

(How to Distribute? or For Whom to Produce)

हा प्रश्नदेखील मूलभूत प्रश्न आहे. अर्थव्यवस्थेतील उत्पादनाचे वाटप समाजातील विविध लोकांमध्ये कसे केले जाते याबद्दल सर्वांनाच उत्सुकता असते. तसेच फार पूर्वीपासून अर्थशास्त्रज्ञही वस्तूचे वाटप श्रमिक, भांडवलदार व जमीनदार यांसारख्या गटात कशा पद्धतीने होते यांसारखे प्रश्न उपस्थित करून त्यांचे विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न करतात. आजदेखील प्रत्येक अर्थव्यवस्थेत ही समस्या आहेच; कारण वस्तूच्या वाटपावरच समाजातील लोकांचे कल्याण अवलंबून असते. ज्याला अधिक वस्तू मिळतील त्याचे

अधिक कल्याण आणि ज्याला कमी वस्तू मिळतील त्याचे कल्याण कमी राहिल, म्हणून महत्तम कल्याणासाठी समाजात उत्पादनाचे वाटप समान त-हेने करण्याची आवश्यकता असते.

या समस्येच्या दोन बाजू आहेत. एक म्हणजे, अर्थव्यवस्थेला प्रत्येक कुटुंबाला किती वस्तू मिळावयास पाहिजे हे ठरवावे लागते आणि दुसरे म्हणजे, प्रत्येक कुटुंबाला किती वस्तू व सेवा उपलब्ध होतात हे निश्चित करावे लागते. कुटुंब आपल्याजवळील साधने उद्योगसंस्थांना शक्य महत्तम किमतींना विकण्याचा प्रयत्न करतात आणि त्याच वेळेला त्या उत्पादनाच्या साहाय्याने महत्तम समाधान मिळवून देणाऱ्या वस्तू किमान किमतीमध्ये खरेदी करण्याचा प्रयत्न करतात. अशा तऱ्हेने उत्पादन व वितरणाचा निर्णयामध्ये समन्वय साधण्याचा प्रयत्न केला जातो.

(4) अर्थव्यवस्थेतील संसाधनाचा काटकसरीने वापर होतो काय ? :

(Are the Resources Economically Used?) या प्रश्नाला प्रत्येक अर्थव्यवस्थेत महत्त्वाचे स्थान आहे. कारण साधने मर्यादित

असतात. म्हणून त्यांचा काटकसरीने व योग्य कारणांसाठी किंवा योग्य वस्तूच्या उत्पादनासाठी योग्य प्रमाणात वापर करणे गरजेचे असते. वरील प्रश्नांमधून या प्रश्नाची निर्मिती होत असते. उत्पादनासाठी वापरल्या जाणाऱ्या साधनसामग्रीच्या निर्निराख्या वस्तूच्या उत्पादनामध्ये होणाऱ्या वाटपात थोडा बदल करून म्हणजे साधनांची पुनर्वाटणी करून इतर कोणत्याही वस्तूच्या उत्पादनात घट होत नसेल आणि कोणत्याही एखाद्या वस्तूच्या उत्पादनात वाढ करता येत असेल तर

अगोदर साधनांचा काटकसरीने किंवा चांगल्या त-हेने वापर होत नव्हता असा निष्कर्ष काढता येतो. तसेच तयार वस्तूंचे उपभोक्त्यांमधील वाटप तपासता येते. जर नवीन वाटपामुळे कोणत्याही उपभोक्त्याचे समाधान कमी न होता एका उपभोक्त्याच्या समाधानात वाढ होत असेल तर वस्तूंचे उपभोक्त्यांमधील वाटपदेखील योग्य नव्हते असा निष्कर्ष निघतो.

अशा प्रकारची अकार्यक्षमता प्रत्येक अर्थव्यवस्थेत असते. जर ही अकार्यक्षमता दूर करण्यात आली तर सर्वच वस्तूंच्या उत्पादनात वाढ होईल आणि समाजाच्या उपभोगात सुधारणा होऊन समाजकल्याणात वाढ होईल. अर्थव्यवस्थेतील ही अकार्यक्षमता दूर करण्यासाठी काही त्रासदेखील सहन करावा लागत असतो. जर होणाऱ्या त्रासापेक्षा होणारे समाधान अधिक असेल तर नंतरचे पुनर्वितरण अधिक चांगले आहे किंवा त्यामध्ये अधिक कार्यक्षमता निर्माण करता आली असा निष्कर्ष काढता येतो. बऱ्याचदा परिस्थिती याच्या उलट असू शकते. म्हणजे अकार्यक्षमता दूर करण्यासाठी करावे लागणारे कष्ट अधिक राहतात. त्यामुळे अशी कार्यक्षमता फारशी उपयुक्त नसते.

अर्थव्यवस्थेतील उत्पादन व त्याचे वाटप यांच्या कार्यक्षमतेचा विचार 'कल्याणाचे अर्थशास्त्र' (Welfare Economics) या शाखेकडून केला जातो. तसेच या प्रश्नाचा संबंध साधनांची वाटणी आणि वस्तूंची विभागणी याबाबतच्या प्रश्नांची असल्याने खुल्या बाजारपद्धतीच्या अर्थव्यवस्थेचा विचार केल्यास या सर्वांचा संबंध किंमत ठरविण्याच्या पद्धतीशी असल्याने त्यांचा समावेश सूक्ष्म अर्थशास्त्रात केला जातो

(5) पूर्ण रोजगार पातळीची समस्या :

(The Problem of Full Employment Level)

राष्ट्राची साधनसंपत्ती पूर्णपणे वापरली जाते किंवा नाही, त्यांपैकी काही साधनसंपत्ती उपयोग न करता पडून राहते का ? देशातील साधनसंपत्ती एकतर गरजांच्या तुलनेने अपूर्ण असते. त्यामुळे ती बेकार कशी राहिल असे कसे म्हणता येईल ? तसेच नियोजित अर्थव्यवस्थेतही साधनांचा पूर्ण वापर होईल अशा त-हेने सरकार नियोजन करेल. परंतु बऱ्याचदा अशी परिस्थिती निर्माण होते की काही साधनांचा वापर होत नाही. ही परिस्थिती विरोधाभासात्मक परिस्थिती आहे. कारण गरजा पूर्ण होत नसताना संसाधनांची बेकारी निर्माण होत असते. याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे बाजारपेठेची अपूर्णता होय. विविध घटकांना बाजारपेठेचे अपूर्ण ज्ञान असते. बाजारपेठेतील विविध घटकांमध्ये समन्वय नसतो. म्हणून अनेक प्रकारचे उत्पादन घटक बेकार पडून राहतात. या विविध साधनांच्या बेकारीमध्ये श्रमिकांची बेकारी अत्यंत घातक असते. बेकार श्रमिकांमुळे फक्त आर्थिक नुकसानच होते असे नाही तर काही सामाजिक दोषदेखील निर्माण होतात. म्हणून सर्व बेकार श्रमिकांना त्याचबरोबर इतर बेकार उत्पादन घटकांनाही परिणामकारकपणे उत्पादक कामांमध्ये गुंतविणे गरजेचे असते.

6) आर्थिक वृद्धीची समस्या (The Problem of Growth): (

यामध्ये अर्थव्यवस्थेची वस्तू व सेवा निर्माण करण्याची क्षमता वाढत आहे की स्थिर आहे या प्रश्नाचा अभ्यास केला जातो. जर वस्तू व सेवा उत्पादन करण्याची क्षमता वाढत असेल तर अर्थव्यवस्थेतील लोकांच्या राहणीमानात वाढ होऊ शकते.

या समस्येचा विचार करताना लोकसंख्यावाढीचा विचार करावा लागतो. जर लोकसंख्या दोन टक्के दराने वाढत असेल आणि अर्थव्यवस्थेची उत्पादन करण्याची क्षमताही दोन टक्के दरानेच वाढत असेल तर अशा उत्पादनवाढीला काहीही अर्थ नसतो. कारण लोकांच्या राहणीमानात फरक पडत नाही. म्हणून या संदर्भात अर्थशास्त्रज्ञ असे सुचवितात की, अर्थव्यवस्थेचा उत्पादनवाढीचा दर हा लोकसंख्यावाढीच्या दरापेक्षा अधिक वेगाने वाढला पाहिजे. परंतु सर्वच अर्थव्यवस्थांना हे शक्य होईल काय ? काही अर्थव्यवस्थांना हे शक्य होईल, परंतु काहींना त्यामध्ये अपयश होईल. यश किंवा अपयश का येते ? अपयश येत असेल तर कोणत्या उपाययोजना करता येतील या प्रश्नांची सोडवणूक प्रत्येक अर्थव्यवस्थेला करावी लागते.

अर्थव्यवस्थेच्या उत्पादन क्षमतेत वाढ करण्यासाठी तांत्रिक प्रक्रियेमध्ये सुधारणा करावी लागते. जुन्या भांडवली वस्तूंच्या जागी नवीन भांडवली वस्तू बसविल्या जातात. खुल्या साहस पद्धतीवर आधारलेल्या अर्थव्यवस्थेमध्ये हे कार्य वैयक्तिक उद्योगसंस्था करत असतात आणि सरकार त्यांना आवश्यक असलेल्या पायाभूत सेवासुविधा पुरविते.

सूक्ष्म अर्थशास्त्र आणि स्थूल / समग्रलक्षी अर्थशास्त्र (MICRO ECONOMICS AND MACRO ECONOMICS)

सन 1933 मध्ये प्रा. रॅनर फ्रिश यांनी अर्थशास्त्राच्या अभ्यासविषयाची विभागणी सूक्ष्म अर्थशास्त्र आणि स्थूल अर्थशास्त्र यामध्ये केलेली आहे.

1.6.1 सूक्ष्म/सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्र (Micro Economics)

अर्थ : सूक्ष्म अर्थशास्त्राला इंग्रजीमध्ये 'Micro Economics' हा पर्यायी शब्द वापरला जातो. 'Micro' या इंग्रजी शब्दाची उत्पत्ती Mikros या ग्रीक शब्दापासून झालेली आहे. Mikros या शब्दाचा इंग्रजीत शब्दशः अर्थ small आणि मराठीत 'लहान' असा होतो. थोडक्यात, "अर्थव्यवस्थेच्या लहानातल्या भागाचा भागशः विवेचन करणारी अर्थशास्त्राची शाखा म्हणजे सूक्ष्म अर्थशास्त्र होय." दुसऱ्या शब्दात, "एकाचा, वैयक्तिकाचा किंवा विशिष्ट घटकाचा अभ्यास करणारी अर्थशास्त्राची शाखा म्हणजे सूक्ष्म अर्थशास्त्र होय." उदाहरणार्थ, विशिष्ट कुटुंब, विशिष्ट उद्योगसंस्था, वैयक्तिक उत्पन्न, एका वस्तूची मागणी, एका वस्तूचा पुरवठा इत्यादी.

सूक्ष्म अर्थशास्त्राला सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्र तर समग्र अर्थशास्त्राला समग्रलक्षी किंवा स्थूल अर्थशास्त्र असे वेगवेगळे शब्द वापरले जातात. परंतु येथे आपण सूक्ष्म अर्थशास्त्र आणि समग्र अर्थशास्त्र या शब्दांचाच फक्त वापर केलेला आहे.

सूक्ष्म अर्थशास्त्राच्या व्याख्या :

* "विशिष्ट उद्योगसंस्था, विशिष्ट कुटुंब, वैयक्तिक किमती, वेतन, उत्पन्न, वैयक्तिक उद्योगधंदे आणि विशिष्ट वस्तूंचा अभ्यास करणारी अर्थशास्त्राची शाखा म्हणजे सूक्ष्म अर्थशास्त्र होय."

प्रा. के. ई. बोल्लिंग

* "उपभोक्ते, उत्पादन घटकांचे मालक, उद्योगसंस्था या आर्थिक एकमेकांच्या आर्थिक व्यवहारांचा अभ्यास करणारी अर्थशास्त्राची शाखा म्हणजे सूक्ष्म अर्थशास्त्र होय,"

- लेफ्टविच

* "व्यक्ती व कुटुंब उपभोक्ते म्हणून व्यक्ती आणि उद्योगसंस्था उत्पादक या भूमिकेतून त्यांच्या कार्याचा एकूण अर्थप्रणालीच्या संदर्भात केला जाणारा अभ्यास म्हणजे सूक्ष्म अर्थशास्त्र होय."

- प्रा. ए. पी. लर्नर

"अर्थव्यवस्थेचे सूक्ष्म अध्ययन करणारे शास्त्र म्हणजे सूक्ष्म अर्थशास्त्र होय."

मॉरीस डॉद

सूक्ष्म अर्थशास्त्राची वैशिष्ट्ये :

(1) सूक्ष्म अर्थशास्त्रात एकाचा, वैयक्तिकाचा किंवा विशिष्टाचा अभ्यास केला जातो. उदाहरणार्थ, विशिष्ट उद्योगसंस्था, विशिष्ट कुटुंब, वैयक्तिक उत्पन्न.

(2) सूक्ष्म अर्थशास्त्रात प्रत्येक घटकाचा स्वतंत्ररीत्या अभ्यास केला जातो.

(3) सूक्ष्म अर्थशास्त्रात एकाच घटकाच्या अभ्यासावर लक्ष केंद्रित केल्याने तो अभ्यास सखोल व विस्तृत होतो.

(4) सूक्ष्म अर्थशास्त्रात विशिष्ट व्यक्तीचे विशिष्ट उद्योगसंस्थेशी असणारे संबंध व विशिष्ट उद्योगसंस्थेचे विशिष्ट उद्योगाशी असणारे परस्परसंबंध यांचे अध्ययन केले जाते.

(5) सूक्ष्म अर्थशास्त्रात कोणत्याही एककाचा किंवा गटाचा विचार करताना त्यांची व्याख्या शक्यतो मर्यादित करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

(6) सूक्ष्म अर्थशास्त्रात वैयक्तिक घटकाच्या संतुलनासाठी आंशिक संतुलन पद्धती वापरली जाते.

सूक्ष्म अर्थशास्त्राचे स्वरूप :

सूक्ष्म अर्थशास्त्रामध्ये एकाचा, वैयक्तिकाचा किंवा विशिष्टाचा वैयक्तिक पातळीवर स्वतंत्ररीत्या अभ्यास केला जातो. सूक्ष्म अर्थशास्त्राच्या स्वरूपात पुढील मुद्दे अभ्यासले जातात :

1. व्यक्तिगत घटक : सूक्ष्म अर्थशास्त्रामध्ये निर्णय घेण्याच्या संदर्भात व्यक्तिगत घटकांच्या आर्थिक वर्तनाचा अभ्यास केला जातो. उदाहरणार्थ, उपभोक्ते, उत्पादक व उत्पादन घटकांचे मालक. व्यक्तिगत घटकाला निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य असते. उत्पादक म्हणून व्यवसायसंस्था व उपभोक्ता म्हणून एका कुटुंबाच्या वर्तनाचा अभ्यास केला जातो.

2. सूक्ष्मदर्शी दृष्टिकोन : सूक्ष्म अर्थशास्त्रात व्यक्तिवादी दृष्टिकोनातून अभ्यास केला जातो, अर्थव्यवस्थेचे विभाजन लहान व्यक्तिगत घटकात करून त्या घटकांचा सखोल अभ्यास केला जातो. उदाहरणार्थ, एका वस्तूच्या किंवा एका उत्पादन घटकाच्या किमतीचा अभ्यास. सर्वसाधारण किंमतपातळीचा अभ्यास केला जात नाही.

3. किंमतयंत्रणा अभ्यासाचा केंद्रबिंदू : किंमतयंत्रणा सूक्ष्म अर्थशास्त्राच्या अभ्यासाच्या केंद्रस्थानी आहे. उत्पादक उत्पादनाविषयी, उपभोक्ते उपभोगाविषयी निर्णय बाजारातील किंमत केंद्रस्थानी मानून घेतात. उत्पादन घटकांच्या किमतीवरून उत्पादन घटक मालकांचे उत्पन्न ठरते. वस्तूच्या किमतीवरून वस्तूची मागणी व पुरवठा ठरतो. उत्पन्नाची वाटणी उत्पादन घटकांच्या किमतीवरून ठरते. नफा व उत्पादन खर्चाची निश्चिती

किमतीवरून ठरते.

4. बाजार वर्तन आणि साधनसामग्रीची वाटणी सूक्ष्म अर्थशास्त्र मूलभूत आर्थिक समस्यांचे परीक्षण करते. कोणत्या वस्तूचे किती प्रमाणात उत्पादन करायचे ? वस्तू व सेवांचे कशा पद्धतीने आणि कोठे उत्पादन करायचे ? उत्पादित वस्तू व सेवांची वाटणी कशी करायची ? वस्तू व सेवांचे उत्पादन आणि उपभोगासाठी होणारे वाटप कार्यक्षम होते का ? अशा रीतीने सूक्ष्म अर्थशास्त्रात दिलेल्या साधनसामग्रीचे विविध प्रकारच्या वस्तूच्या उत्पादनासाठी वापर योग्य पद्धतीने कसा झाला पाहिजे याविषयी मदत करते.

5. संपूर्ण अर्थव्यवस्थेऐवजी समुच्चयाशी निगडित सूक्ष्म अर्थशास्त्रात व्यक्तिगत घटकांच्या समान वैशिष्ट्यावरून समुच्चयाबाबत माहिती गोळा करता येते. उदाहरणार्थ, व्यक्तिगत उपभोक्त्याच्या बुटांच्या मागणीवरून. बुटांची बाजारातील एकूण मागणी किंवा कुटुंबाची समग्र मागणी ठरविता येते. बुटांचा बाजारातील पुरवठा हा अनेक व्यवसायसंस्थांचे एकूण उत्पादन असते. उद्योग हा समान गुणवैशिष्ट्ये असणाऱ्या वस्तूचे उत्पादन करणाऱ्या उद्योगसंस्थांचा समूह असतो. सूक्ष्म अर्थशास्त्रातील समुच्चयाची संकल्पना संपूर्ण अर्थव्यवस्थेशी संबंधित नसते. सूक्ष्म आर्थिक विश्लेषणात समूहाची संकल्पना संकुचितदृष्ट्या वापरली जाते. उद्योगांचा आणि बाजारांचा अभ्यास अर्थव्यवस्थेच्या समुच्चयात्मक वर्तनाशी संबंधित नसतो.

6. आंशिक संतुलन विश्लेषण सूक्ष्म अर्थशास्त्रात व्यक्तिगत उद्योगसंस्था, उद्योग,

उद्योगांचा समूह समतोल, बाजारांच्या समतोलासाठी आंशिक संतुलन विश्लेषणाचा वापर केला जातो. 'इतर परिस्थिती कायम असताना' गृहीत धरून संतुलनाचे स्पष्टीकरण केले जाते.

एका घटकाच्या आर्थिक वर्तनाचा अभ्यास करताना अर्थव्यवस्थेतील इतर घटकांचा त्या घटकांवर होणारा परिणाम विचारात घेतला जात नाही. उदाहरणार्थ, साखर उद्योगातील कामगारांच्या वेतनाचा अभ्यास करताना साखर उद्योगाच्या मालकांच्या वेतन देण्याच्या क्षमतेचा विचार केला जातो. साखर उद्योगातील कामगारांच्या वेतनवाढीमुळे इतर उद्योगातील कामगारांच्या वेतनवाढीवर होणाऱ्या अप्रत्यक्ष परिणामाचा अभ्यास केला जात नाही.

7. आंतरसंबंधाचा अभ्यास सूक्ष्म अर्थशास्त्रात आंशिक संतुलन विश्लेषण वापरले जाते. अर्थव्यवस्थेत आंतरसंबंध व परस्परावलंबनाचा अभ्यास सूक्ष्म अर्थशास्त्र करते. सूक्ष्म अर्थशास्त्र अर्थव्यवस्थेतील लक्षावधी उपभोक्ते, उत्पादक, उत्पादन घटकांचे मालक परस्परांवर परिणाम करून आर्थिक कार्यव्यवहार करताना संतुलन अवस्थेत पोहोचतात.

8. गृहीतावर आधारित सूक्ष्म अर्थशास्त्रात विविध नियमांची आणि सिद्धान्ताची मांडणी करताना विशिष्ट गृहीत परिस्थिती विचारात घेतली जाते. उदाहरणार्थ, पूर्ण स्पर्धा, पूर्ण रोजगार, सरकारचा निर्हस्तक्षेप, सर्वसाधारण परिस्थिती, लोकसंख्या आकारमान, रचना, आवडीनिवडी इत्यादी. गृहीत परिस्थिती व प्रत्यक्षातील परिस्थिती यामध्ये तफावत निर्माण झाल्यास नियम व सिद्धान्ताच्या कार्यवाहीत बाधा येते.

सूक्ष्म अर्थशास्त्राची व्याप्ती :

सूक्ष्म अर्थशास्त्रात अभ्यास केल्या जाणाऱ्या अभ्यासविषयांचा समावे सूक्ष्म अर्थशास्त्राच्या व्याप्तीत होतो. सूक्ष्म अर्थशास्त्राची व्याप्ती पुढीलप्रमाणे आहे :

1. वस्तूची किंमतनिश्चिती (Product Pricing) : वस्तूची किंमत निश्चिती सूक्ष्म अर्थशास्त्राचा मुख्य अभ्यासविषय आहे. बाजारातील किंमतयंत्रणेच्या साहाय्याः साधनसामग्रीचा वापर व वाटणी याविषयीच्या प्रश्नांची सोडवणूक केली जाते किंमत-यंत्रणेद्वारे कोणत्या वस्तूचे किती प्रमाणात, कोठे व कशा पद्धतीने उत्पादन करावयात या प्रश्नांची सोडवणूक केली जाते.

वस्तूची किंमत ही वस्तूच्या मागणी व पुरवठ्यानुसार ठरते. मागणी बाजूल उपभोक्त्याच्या वर्तनाचा व पुरवठा बाजूला उत्पादकाच्या वर्तनाचा अभ्यास केला जातो वेगवेगळ्या बाजारपेठ प्रकारात किंमतनिश्चिती कशी होते याचे विवेचन केले जाते.

2. उत्पादन घटकांची किंमतनिश्चिती (Factor Pricing): उत्पादनाच्या प्रक्रिये श्रम, भूमी, भांडवल व संयोजक हे चार उत्पादन घटक सहभागी होतात. उत्पादन घटकांन कोणत्या तत्त्वानुसार घटक मोबदले द्यावेत याचे विवेचन विभाजनाच्या सर्वसाधारण सिद्धान्तात दिले जाते.

खंड, मजुरी, व्याज व नफा हे घटक मोबदले ठरविताना प्रत्येक घटकाची मागणी क पुरवठाविषयक वैशिष्ट्ये वेगवेगळी असतात; या संदर्भात वेगवेगळे सिद्धान्त मांडले जातात उत्पादन घटकाच्या किंमतनिश्चितीतून उत्पन्नाच्या वाटणीचा प्रश्न सोडविला जातो.

3. कल्याणाचे अर्थशास्त्र (Economics of Welfare): उपलब्ध साधनसामग्रीच्या

साहाय्याने कमीतकमी खर्चात जास्तीतजास्त उत्पादन कसे करायचे व उपलब्ध साधनसामग्रीचा कार्यक्षम वापर कसा करायचा याचे विवेचन आर्थिक कल्याणात केले जाते. आर्थिक कल्याणाचा विचार व्यक्तिगत व सामाजिक पातळीवर

केला जातो. व्यक्तिगत कल्याणात उपभोक्त्यांच्या समाधानाच्या पातळीत वाढ करणे तर सामाजिक कल्याणात जास्तीतजास्त गरजांची पूर्तता करून लोकांच्या राहणीमानाच्या पातळीत सुधारणा करण्यासाठी प्रयत्न केले जातात.

1.6.2 स्थूल/समग्रलक्षी अर्थशास्त्र (Macro Economics)

स्थूल अर्थशास्त्र - अर्थ

स्थूल अर्थशास्त्राला साकलिक अर्थशास्त्र, समष्टी अर्थशास्त्र असे पर्यायी शब्ददेखील वापरले जातात.

स्थूल अर्थशास्त्राला इंग्रजीमध्ये Macro Economics हा पर्यायी शब्द वापरला जातो. Macro या इंग्रजी शब्दाची उत्पत्ती Makros या ग्रीक शब्दापासून झालेली आहे. Makros या शब्दाचा इंग्रजीत शब्दशः अर्थ large आणि मराठीत मोठा असा होतो. स्थूल अर्थशास्त्र हे समग्र पातळीवरील एकूण रोजगार, एकूण उत्पादन, राष्ट्रीय उत्पन्न इत्यादींचा अभ्यास करते.

स्थूल अर्थशास्त्र - व्याख्या :

स्थूल अर्थशास्त्र ही अर्थशास्त्राची अशी एक महत्त्वाची अभ्यास शाखा आहे की, जी एका विशिष्ट घटकाचा अभ्यास न करता सर्व घटकांचा एकत्रितरीत्या अभ्यास करते. स्थूल अर्थशास्त्र हा संपूर्ण अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास होय. राष्ट्रीय उत्पन्न व रोजगारनिश्चितीसंबंधीचे स्पष्टीकरण हा स्थूल अर्थशास्त्राचा अभ्यासविषय आहे.

स्थूल अर्थशास्त्राच्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे आहेत :

* "स्थूल अर्थशास्त्र वैयक्तिक परिणामाशी संबंधित नसून ते अशा परिणामाच्या समुच्चयाशी संबंधित असते; ज्याचा संबंध राष्ट्रीय उत्पन्न, सर्वसाधारण किंमतपातळी, राष्ट्रीय उत्पादनाशी असतो."

- प्रा. के. ई. बोल्लिंग

* "स्थूल अर्थशास्त्राचा संबंध अशा मोठ्या आर्थिक व्यवहाराशी असतो जे आर्थिक जीवनाच्या सर्वसमावेशक विस्तारित बाबींशी संबंधित असते."

- प्रा. अँक्ले

* "स्थूल अर्थशास्त्र ही अर्थशास्त्राची अशी एक महत्त्वाची शाखा आहे की, जी रोजगाराचे परिमाण, एकूण बचत आणि गुंतवणूक, राष्ट्रीय उत्पन्न, सर्वसाधारण किंमतपातळी, एकूण मागणी व एकूण पुरवठा, एकूण उत्पादन, एकूण उपभोग अशा मोठ्या समुच्चयातील संबंधाचा विचार करते."

- प्रा. जे. एल. हॅनसन

अशा प्रकारे वरील व्याख्यांवरून असे दिसून येते की, स्थूल अर्थशास्त्रात अर्थव्यवस्थेच्या समग्र बाबींचा अभ्यास केला जातो.

स्थूल अर्थशास्त्राची वैशिष्ट्ये :

- (1) स्थूल अर्थशास्त्रात एकूणाचा, बेरजेचा, सरासरीचा व समुच्चयाचा अभ्यास केला जातो.
- (2) स्थूल अर्थशास्त्रात अभ्यासाचे परिमाण एक व्यक्ती किंवा एक घटक नसून संपूर्ण अर्थव्यवस्था असते.
- (3) स्थूल अर्थशास्त्रात सर्व घटक मिळून तयार होणाऱ्या अर्थव्यवस्थेचा समुच्चयात्मक पातळीवर अभ्यास केला जातो.
- (4) स्थूल अर्थशास्त्राच्या अभ्यासाचा उत्पन्न हा केंद्रबिंदू आहे.

(5) स्थूल अर्थशास्त्रात स्थिर आणि गतिमान घटकांचा एकत्रित अभ्यास केला जातो. स्थूल अर्थशास्त्रात गतिमान घटकांच्या अभ्यासाला विशेष महत्त्व असते.

(6) स्थूल अर्थशास्त्रात प्रत्येक घटकाचा स्वतंत्र अभ्यास न करता एका घटकातील बदलाचा दुसऱ्या घटकावर होणारा परिणाम अभ्यासला जातो.

स्थूल/समग्रलक्षी अर्थशास्त्राचे स्वरूप

समग्रलक्षी अर्थशास्त्राच्या स्वरूपात पुढील मुद्दे अभ्यासले जातात :

1. समुच्चयात्मक दृष्टिकोन (Aggregative Approach) : समग्रलक्षी अर्थशास्त्रात एका घटकाऐवजी किंवा विशिष्ट घटकाऐवजी संपूर्ण अर्थव्यवस्थेतील एकूण मागणी के एकूण पुरवठा यांच्या समतोलाचा अभ्यास केला जातो. समग्रलक्षी अर्थशास्त्रात एकूण मागणी व एकूण पुरवठ्याचा अभ्यास करताना वस्तू व सेवांची बेरीज विचारात घेतलं जाते. ही बेरीज करताना वैयक्तिक घटकांकडे दुर्लक्ष केले जाते.

2. पैशात अभिव्यक्ती (Expression in Money Terms) : समग्रलक्षी अर्थशास्त्रात जर वस्तू एकजिनसी नसतील तर बेरीज करताना अडचणी येतात किंवा ती बेरीज अर्थहीन होते. म्हणून प्रत्येक वस्तूची किंमत पैशात व्यक्त केली जाते. मागणी बाजूला उपभोक्त्यांचा वस्तूवर होणारा खर्च विचारात घेतला जातो तर पुरवठा बाजूला विक्रेत्यांना विक्रीपासून मिळणारे उत्पन्न विचारात घेऊन अर्थव्यवस्थेचा समतोल विचारात घेतला जातो. वस्तू व सेवांच्या किमती पैशात व्यक्त केल्या जातात.

3. मागणी व पुरवठ्यात सुप्त संबंध (Underlying Relationship between

Demand and Supply) : सूक्ष्मलक्षी विवेचन पद्धतीत मागणी व पुरवठा या दोन घटकांचा स्वतंत्रपणे विचार केला जातो. मागणी व पुरवठ्यातील परस्परसंबंध दुर्लक्षिले जातात. समग्रलक्षी अर्थशास्त्रात मात्र मागणी व पुरवठा या दोन घटकांचा एकत्रित विचार केला जातो. मागणीतील बदलांचा पुरवठ्यावर आणि पुरवठ्यातील बदलाचा मागणीवर होणारा परिणाम विचारात घेतला जातो. मागणी व पुरवठ्याच्या सुप्त संबंधाचा विचार करताना व्यक्तीमार्फत पार पाडल्या जाणाऱ्या ग्राहक व विक्रेता या दोन्ही भूमिकांचा विचार एकाच वेळी केला जातो.

4. उत्पन्न हा दुवा (Income as the Link) सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्रात एका वस्तूच्या मागणीचा आणि पुरवठ्याचा समतोल किमतीद्वारे स्पष्ट केला जातो. समग्रलक्षी अर्थशाखात एकूण मागणी व एकूण पुरवठा यांच्यातील संतुलन उत्पन्नाद्वारे स्पष्ट केले जाते. समजा, देशाच्या पातळीवर लोकांच्या उत्पन्नात वाढ झाल्यास लोकांच्या एकूण खर्चात वाढ होते. त्यामुळे एकूण मागणीच्या पातळीत वाढ होते. एकूण मागणीच्या पातळीत वाढ झाल्याने वस्तू व सेवांच्या किमतीत वाढ होऊन वस्तू व सेवांच्या एकूण पुरवठ्यात वाढ होते. अशा पद्धतीने एकूण उत्पन्न पातळीतील बदलाद्वारे एकूण मागणी व एकूण पुरवठ्यात प्रस्थापित होते.

5. एकूण मागणी (Aggregates Demand) : समग्रलक्षी अर्थशास्त्रात एका किंवा विशिष्ट वस्तूची मागणी विचारात न घेता एकूण मागणी विचारात घेतली जाते. एकूण मागणी म्हणजे देशातील उपभोक्त्यांची मागणी, व्यवसायसंस्थांची मागणी शासनाची मागणी व परदेशातील उपभोक्त्यांची देशातील वस्तूला असणाऱ्या मागणीची एकत्रित बेरीज असते.

उदाहरणार्थ, उपभोक्ते अन्नधान्य, दूध, भाजीपाला, कापड व इतर दैनंदिन वस्तूंची मागणी करतात. उद्योगसंस्था कच्चा माल, यंत्रसामग्री, वाहतुकीची साधने, वीज, इंधन इत्यादी वस्तूंची मागणी करतात. शासन प्रशासकीय कार्यासाठी फर्निचर, कॉम्प्युटर, स्टेशनरी, वाहतुकीची साधने, औषधे, सिमेंट, लोखंड व पोलाद या वस्तूंची मागणी करते तर परदेशातील ग्राहक देशातील उद्योगसंस्थांकडून विविध प्रकारच्या वस्तू खरेदी करतात. उदाहरणार्थ, चहा, कॉफी, मसाल्याचे पदार्थ, तयार कपडे, अभियांत्रिकी वस्तू, यंत्रे इत्यादी.

6. एकूण पुरवठा (Aggregate Supply): समग्रलक्षी अर्थशास्त्रात एक किंवा विशिष्ट वस्तूचा पुरवठा विचारात घेतला जात नाही. देशात उत्पादित होणाऱ्या सर्व वस्तू व सेवा अधिक देशातील उपभोक्त्यांद्वारे परदेशातून आयात केल्या जाणाऱ्या वस्तू व सेवांचा एकत्रित विचार केला जातो. एकूण पुरवठ्याचा विचार करताना परदेशातून आयात केल्या जाणाऱ्या वस्तू व सेवांपेक्षा देशांतर्गत एकूण वस्तू व सेवांच्या उत्पादनात अथवा पुरवठ्यात वाढ झाल्यास देशातील रोजगार पातळीत व उत्पन्न पातळीत वाढ होते.

7. समतोलाच्या अटी (Conditions of Equilibrium): समग्रलक्षी अर्थशास्त्रात

संपूर्ण अर्थव्यवस्थेच्या संतुलनाचा अभ्यास केला जातो. यासाठी सर्वसाधारण संतुलन पद्धतीचा वापर केला जातो. एकूण मागणी एकूण पुरवठा, एकूण उत्पन्न एकूण खर्च, एकूण उत्पादन एकूण उपभोग, निर्यात वस्तूंचे मूल्य आयात वस्तूंचे मूल्य, पैशाची एकूण मागणी = पैशाचा एकूण पुरवठा.

वरील सर्व अटींची पूर्तता झाल्यास संपूर्ण अर्थव्यवस्थेचे संतुलन प्रस्थापित होते. समग्रलक्षी अर्थशास्त्रात संपूर्ण अर्थव्यवस्थेचे होणारे संतुलन हे कायमस्वरूपी नसून

परिस्थितीतील बदलानुसार बदलणारे असते.

स्थूल/समग्रलक्षी अर्थशास्त्राची व्याप्ती

समग्रलक्षी अर्थशास्त्राच्या व्याप्तीच्या दोन महत्त्वाच्या बाजू आहेत :

(1) समग्रलक्षी आर्थिक सिद्धान्त (

2) समग्रलक्षी आर्थिक धोरण.

समग्रलक्षी अर्थशास्त्राच्या व्याप्तीत पुढील अभ्यासविषयांचा समावेश होतो :

1. उत्पन्न व रोजगारविषयक सिद्धान्त उत्पन्न व रोजगार हा समग्रलक्षी अर्थशास्त्राचा मुख्य अभ्यासविषय आहे. साधनसामग्रीचा महत्तम व कार्यक्षम वापर आणि साधनसामग्रीच्या कार्यक्षम वाटणीचे विश्लेषण उत्पन्न व रोजगारविषयक सिद्धान्ताच्या साहाय्याने केले जाते. उत्पन्न व रोजगारविषयक सिद्धान्तात उत्पादन पातळी व रोजगारनिश्चितीचे सिद्धान्त अभ्यासले जातात. उत्पन्न व रोजगार पातळीत बदल झाल्यास अर्थव्यवस्थेत मूलभूत बदल होतात. उत्पन्न व रोजगाराची पातळी एकूण मागणीवर अवलंबून असते. एकूण मागणी ही उपभोग्य वस्तूंची मागणी आणि भांडवली वस्तूंची मागणी यांची बेरीज असते. उपभोग्य व भांडवली वस्तू आणि बचत व गुंतवणूक यांच्यामध्ये असमतोल निर्माण झाल्यास व्यापारचक्रे अस्तित्वात येतात. समग्रलक्षी अर्थशास्त्रात

व रोजगारविषयक सिद्धान्तात प्रभावी मागणीचे तत्त्व, उपभोग फलन, गुंतवणूक फलन बचत फलन, गुणक तत्त्व, प्रवेग तत्त्व, व्यापारचक्राचे सिद्धान्त अभ्यासले जातात.

2. सर्वसामान्य किंमतपातळी सिद्धान्त : समग्रलक्षी अर्थशास्त्राच्या अभ्यासविषयात किंमतपातळी हा दुसरा महत्त्वाचा अभ्यासविषय आहे. सर्वसामान्य किंमतपातळी म्हणजे देशात उत्पादित होणाऱ्या सर्व वस्तू व सेवांची सरासरी किंमतपातळी होय. किंमतपातळीचे मापन पैशाच्या साहाय्याने केले जाते. सर्वसामान्य किंमतपातळीच्या विवेचनात पैसा, पैशाची कार्ये, मूल्यनिर्धारणाचा सिद्धान्त, अवास्तव चलनवृद्धी, अवास्तव चलनसंकोच, मंदीयुक्त चलन अतिवृद्धी यांची कारणे व परिणाम आणि पैशाची मागणी, पैशाचा पुरवठा इत्यादी घटकांचा अभ्यास केला जातो.

3. आर्थिक विकासाचे सिद्धान्त आर्थिक विकासाच्या सिद्धान्ताला समग्रलक्षी अर्थशास्त्राच्या अभ्यासविषयात अलीकडच्या काळात महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. आर्थिक विकास म्हणजे देशातील उपलब्ध साधनसामग्रीचा जास्तीतजास्त कार्यक्षम आणि काटकसरीने वापर करून अर्थव्यवस्थेच्या उत्पादन क्षमतेत वाढ करणे. आर्थिक विकासाच्या सिद्धान्तात

आर्थिक वृद्धीचे सिद्धान्त, आर्थिक वृद्धीची समस्या, आर्थिक व्यवहारातील चढ-उतार, आर्थिक वृद्धी आणि आर्थिक स्थैर्याची समस्या, उत्पादन क्षमतेचा प्रश्न, उत्पादन क्षमतेचा वापर यांची चर्चा केली जाते. हॅरॉड आणि डोमर; सोलो, मिड, कॅलडॉर; आणि जॉन रॉबिन्सन यांचे आर्थिक वृद्धीचे सिद्धान्त अभ्यासले जातात. विकसनशील देशातील अविकसितपणा, दारिद्र्य यांचा अभ्यास विकासाच्या अर्थशास्त्रात केला जातो. अल्पविकसित देशाच्या संदर्भात नर्क्स यांचा संतुलित वृद्धी सिद्धान्त, हर्शमन यांचा असंतुलित वृद्धी सिद्धान्त आणि ऑर्थर लेविस यांचा आर्थिक विकासाचा सिद्धान्त अभ्यासला जातो.

4. आंतरराष्ट्रीय व्यापारविषयक सिद्धान्त : आंतरराष्ट्रीय व्यापारविषयक विश्लेषणात व्यवहारतोल, व्यवहारतोलाच्या असमतोलाची कारणे, दुरुस्त करण्याचे मार्ग यांचा अभ्यास केला जातो. तसेच विनिमय दरनिश्चिती, विनिमय दरनिश्चितीचा सिद्धान्त, परकीय चलनविषयक समस्या व आंतरराष्ट्रीय व्यापारविषयक सिद्धान्त, व्यापार अटी, खुला व्यापार व संरक्षित व्यापार, आंतरराष्ट्रीय स्तरावर होणारी भांडवलाची हालचाल, प्रत्यक्ष परकीय गुंतवणूक या बाबींचा सविस्तर अभ्यास केला जातो.

5. विभाजनाचा समग्रलक्षी सिद्धान्त : विभाजनाच्या समग्रलक्षी आर्थिक सिद्धान्ताच्या साहाय्याने संपूर्ण देशाच्या पातळीवर होणाऱ्या उत्पादनाच्या व उत्पन्नाच्या निरनिराळ्या घटकात होणाऱ्या विभागणीचा अभ्यास केला जातो. विभाजनाच्या समग्रलक्षी आर्थिक सिद्धान्तात मजुरी व नफा यांचे सापेक्ष हिस्से कसे निर्धारित होतात याचे विवेचन केले जाते. राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या वाटणीत होणाऱ्या बदलाचा अभ्यास विभाजनाच्या समग्रलक्षी आर्थिक सिद्धान्तात केला जातो.

6. आर्थिक धोरण : समग्रलक्षी अर्थशास्त्राच्या अभ्यासविषयाची दुसरी महत्त्वाची बाजू म्हणजे समग्रलक्षी आर्थिक धोरण होय. देशाच्या दीर्घकालीन आर्थिक विकासविषयक धोरणाला 'समग्रलक्षी आर्थिक धोरण' असे संबोधले जाते. समग्रलक्षी पातळीवर निर्माण होणारी बेकारी, दारिद्र्य, आर्थिक विषमता, किंमत अस्थैर्य, व्यवहारतोलविषयक प्रश्न, आर्थिक अस्थैर्य इत्यादी प्रश्नांची सोडवणूक करण्यासाठी समग्रलक्षी आर्थिक धोरणाचा वापर केला जातो. समग्रलक्षी आर्थिक धोरणात मध्यवर्ती बँकेमार्फत राबविले जाणारे चलनविषयक धोरण, सरकारमार्फत राबविले जाणारे राजकोषीय धोरण यामध्ये करविषयक धोरण, सार्वजनिक खर्चविषयक धोरण, सार्वजनिक करविषयक धोरण, अंदाजपत्रकीय धोरण यांचा अभ्यास केला जातो. उत्पन्न आणि किंमतविषयक धोरणात कामगार, उद्योजक व सरकार यांच्या सहकार्यातून राबविल्या जाणाऱ्या किंमत व वेतनविषयक उपाययोजनांचा अभ्यास केला जातो. व्यापारविषयक धोरणात आयात-निर्यात विषयक धोरण, विनिमय दर धोरण यांचा अभ्यास केला जातो.